

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ

№ 5

1960

Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԵՎԱՏԱԹԻՈՍ ԲՈՅԻԼԱՍԻ ԿՏԱԿԸ (1059 թ.) ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅԱՏԱՆԻ և ՎԻԱՍԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԿՈՐ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐԻ

Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության հարցը միշտ էլ գտնվել է սովորակայ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում։ Մինչև այժմ գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ ու մենագրություններ այս հարցի վերաբերյալ։ Սակայն այդ աշխատություններում գրեթե շի օգտագործված բյուզանդական աղբյուրների նյութը։ Հայկական սկզբնաղբյուրների տվյալները նշված հարցի մասին, որոնք գլխավորապես վերաբերում են արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին, շի կարելի մեխանիկորեն տարածել արևմտյան Հայաստանի վրա։ Արևմտյան Հայաստանը դարերի ընթացքում գտնվել է բյուզանդական տիրապետության տակ։ Բնականարար Բյուզանդիայում տիրող սոցիալ-տրնտեսական հարաբերությունները այս կամ այն շափով արմատացել էին նաև նրա կողմից նվաճված տերիտորիաներում՝ ընդհանրապես և արևմտյան Հայաստանում՝ մասնավորապես։ Այդ պրոցեսն սկսվել էր դեռևս Հուստինիանոս կայսեր ժամանակաշրջանից, վեցերորդ դարի առաջին կեսից։ Նշված կայսեր մեկ օրենքի վերնագիրը միայն, — «Հայերի մասին, որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետեւն հոռմայեցիների օրենքներին»¹, — բավական է համոզվելու համար այդ բանում։ Հետաքրքրականն այն է, որ հետագա ժամանակներում էլ այդ օրենքը ուժի մեջ էր։ Մակեղոնական հարստության «Բասիլիկի» կոչող օրենսդրական ժողովածուում, որը դործածության մեջ է եղել բազում դարեր, այդ նույն օրենքը ուժի մեջ էր²։ Այդ պրոցեսը շարունակվեց նաև հետագայում։ 10—11-րդ դարերում, երբ բյուզանդական տիրապետությունը տարածվեց նաև արևելյան Հայաստանի վրա, զավթիչների հետ միասին այնտեղ մուտք գործեց նաև բյուզանդական օրենսդրությունը և կարգ ու կանոնը։ Հասկանալի է, ուրեմն, որ 10—11-րդ դարերի Հայաստանի սոցիալ-տրնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը առանց բյուզանդական սկզբնաղբյուրների ընձեռած նյութի հնարավոր շէ։

Այդ տեսակետից բացառիկ արժեք է ներկայացնում բյուզանդական ֆեոդալ եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, գրված 1059 թվականին։

Կտակը գտնվում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանի Կուալենյան շարքի 263 համարի տակ գտնվող մագաղաթյա ձեռագիր մատյանում։ Այդ մատյանի

¹ Corpus Juris Civilis, vol. III, Novellae, recognovit R. Schoell, Berolini, 1895, Novell. XXI, caput. I, p. 145.

² Basilicorum libri LX, ed. C. G. E. Heimbach, liber XLV, tit. VI, § a, Lipsiae, 1846.

մասին առաջին անգամ հիշատակում է Բերնար Մոնֆոկոնը, ցուց տալով, որ այն բրվանդակում է Հովհաննես Կլիմաքսի «Սանդուխը աստուածային ելից»-ը. ելնելով հնագրական տվյալներից, նա ենթադրում էր, որ դրված պետք է լինի 11-րդ դարում¹:

Հ. Օմոնը 1888 թվականին հայտնաբերեց ձեռագիր այդ մատյանի ընդօրինակության որոշակի թվականը — 1059 թ., որը նշված է ձեռագրի գրչի հիշատակարանում: Հ. Օմոնը միաժամանակ ցուց տվեց, որ նույն մատյանի վերջում գտնվում է ոմն պրոտոսպաթար Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, նույնպես գրված 1059 թվականին²: «Սանդուխը»-ի, և կտակի ընդօրինակությունը կատարված է նույն գրչի կողմից, այդ ապացուցվում է ոչ միայն գրության և մանությամբ, այլև գրչի թողած հետեւյալ հիշատակարանով.

«Ավարտվեց ամենաառաքինի «Սանդուխը», — առված է հիշատակարանում, — Հրամանավ պրոտոսպաթար և հյուզատու Եվստաթիոս Բոյիլասի, ձեռամբ իմ՝ Թեոդորոսի, Սալիմի ամենասուրը Աստվածածնի վանականի և երեցի (Երկուսս էլ կապակովվեցի), Խաչակ Կոմնինոսի³ թագավորության ժամանակ, երբ թագավորանիստ [քաղաքի] պատրիարքն էր պրոէպրոս ու պրոտովեստիարիտես Կոնստանդինը⁴, Անտիոքի՝ Թեոդորոսիոսը, վեց հազար հինգ հարյուր վաթսունցոթ թվականին⁵, տասներկուերորդ ինդիկտիոնում, ազրի ամսի շորսին, ժամը յոթին, ավագ շաբաթ օրը, երբ Եղեսիայի կատապանն էր Հովհաննես Դուկիձեսը⁶, Անտիոքի գուքս՝ Ազրիանոսը, արքայական Միջակետքի պրոէպրոսն ու ինքնակալ տեր՝ Ահարոն Պարագոնավիսը⁷, իրերիա-

¹ Bernardus de Montfaucon, Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana, Parisiis, 1715, p. 306. Հմմտ. R. Devreesse, Catalogue des manuscrits grecs. II, Les Fonds Coislin, Paris, 1945, p. 241—242.

² H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Troisième partie, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de Coislin, Paris, 1888, № 263 (p. 164).

³ Խաչակ Կոմնինոս, գահակալել է 1057—1059 թթ.:

⁴ Կոնստանդին Դ. Լիխուադես, աթոռակալել է 1059—1063 թթ.:

⁵ Աշխարհի ռարարչագործության թվականն է, որ համապատասխանում է մեր թվականի 1059 թ.:

⁶ Եղեսիայի կատապան Դուկիձեսի մասին հայ Հեղինակներից հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին. «Եւ յայնժամ առաքեաց (Կոմնինոս կայսը—Հ. Բ.) ի կողմն Տաճկաց ի քաղաքն Աւանա և բերեալ զտուկն քաղաքին Ուռհայոյ, որում անուն էր Տուկիծ, վասն զի ի մեծամեծաց ազգէ էր, և առեալ զթագն զնէր ի գլուխ Տուկիծին» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 127):

⁷ Արքայական Միջագետքի պրոէպրոսն ու ինքնակալ տերը Ահարոն Պարագոնավիսը ու այլ որ է քան հայտնի Ահարոն բուզարը: Սա 1049 թ. նշանակվեց Անիի կառավարիչ, Հաջորդելով Խակալարու Կեկավմենոսին: Ահարոնը Անիի մայր տաճարի արևմտյան պատի վրա 1055—1056 թվականներին թողել է Հայերն արձանագրություն, ուր խոսվում է քաղաքի պարիսպների բարձրացման, աշտարակների կառուցման, շրմուղի անցկացման մասին և այլն (տե՛ս В. Ի. Եշևիչ, Տրի Անիական հայություն, 1921, стр. 2).

Ինչպես անմուտ ենք վաճական Թեոդորոսի թողած հիշատակարանից, 1059 թ. Ահարոնը Միջագետքի գուրզոն էր Սա ցուց է տալիս, որ Գրիգոր Մագիստրոսի մահվանից (1058 թ.) անմիջապես հետո, Հակառակ Կոնստանդին 9-րդ Մանումախի խրիստովութին, որի համաձայն Միջակետքի գրաւթյունը տրվում էր Գրիգոր Պահապանուն և նրա սերունդներին (Հմմտ. Արքատակեն Լաստիվերոցի, Պատմություն, էջ 61 «Եւ մեծարեալ (Գրիգոր) ի նմանէ» (ի Մանումախէ) առես դաստի մագիստրոսութեան, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետք գեօդս եւ քա-

ի՞ վասիլիոս մագիստրոսը և Հովհաննես Մոնաստիրիուսը¹, Վասպուրականի՝ Բագարատը², Հովհաննես կուրազադատի և սխոլերի գոմեստիկի Կոմինոս թագավորի եղբոր (ժամանակ)։

Բոյիլասի կտակի վերջում ևս կա հիշատակագրություն այն մասին, որ
այն գրվածէ 1059 թվականին, նույն վանական Թեոդուլոսի ձեռքուլ:

Ֆրանսիայի հազետների աղդային ընկերության (Société Nationale des Antiquaires de France) 1890 թվականի փետրվարի 5-ի նիստում Հ. Օմոնը բյուզանդագետների ուշադրությունը հրավիրեց Եվստաթիոս Բոյլասի կտակի վրա, ընդգծելով նրա նշանակությունը Բյուզանդիայի պատմության և հնագիտության ուսումնասիրության համար։ Նա միաժամանակ հայտարարեց, որ ինքը մանրամասն կանդրադառնա այդ կտակին հետազում³, մի բան, որ անկատար մնաց։

Տասնեցոթ տարի անց Եվլուտաթիոս Բոյկլասի կտակը հրատարակեց ուսուցչութեանդագետ Վ. Թինեշևիշվիլ, ընդգծելով նրա նշանակությունը ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև Հարևեան Երկրների պատմության ուսումնասիրության հա-

զարս, գրով եւ ոսկի մատանեաւ յազգի՝ յազգ մինչեւ յափտեան»), բյուզանդական պետությունը խախտում է այդ և Միջագետքի կառավարիլ է նշանակում Ահարոն բուլղարին, որը, ինչպես երեսում է վերևում նշված Հիշատակարանից, արդեն պրոէդրոսի աստիճանին էր բարձրացվելը Այս Հիշատակարանի վերջին տողերը մինչև այժմ ուսումնասիրողների կողմից ճիշտ չեն ըստ թերցվել և Պարագունագիր կոչվելը, որն իրականում պատկանում է Ահարոնին, սիալմամբ վերադրվել է Վասիլիկոս Մագիստրոսին, պատճառ դառնալով բազմաթիվ պիճարանությունների որոնց մասին տե՛ս ստորև:

¹ Иркутская губерния. Землемерные и геодезические работы в Иркутской губернии в 1859—1914 гг. Том I. Иркутск, 1914. С. 19.

² Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1890, p. 100—101.

⁴ В. Н. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI века. Журнал Министерства народного просвещения, 1907 г., май, Отдел классической филологии, стр. 219—231.

մար: Բենեշելիչը հրատարակելով կտակի միայն հունարեն տեքստը և այն վերցացնելով «շարունակելի» բառով, ենթադրել էր տալիս, որ նպատակ է ունեցել մոտ ապագայում տալու նաև այդ կարևոր փաստաթղթի թարգմանությունն ու ուսումնասիրությունը: Սակայն, ցավոք, այդ ևս չիրականացավ, գուցե և այն պատճառով, որ Բենեշելիչի խոկ խոսքերով, «Ծառ մեծ զժվարություններ է ներկայացնում տեքստը հասկանալը, որովհետեւ նա վխտում է ստուգարանական և շարահլուսական քոլոր օրենքների աղաղակող ամենամեծ խախտումներով, նա զուրկ է որևէ ոճական մշակումից և բացի բազմաթիվ անհասկանալի բառերից ու արտահայտություններից, որոնք մեզ հայտնի են արդեն ուրիշ հուշարձաններից, նա բովանդակում է նորերն էլ, նույնպիս անհասկանալիք»¹:

1911 թվականին Բոյիլասի կտակին անդրադարձավ բյուզանդագետ Պ. Բեղորդագովը: Նա նույնպես կրկնելով Բենեշելիչի խոսքերը տեքստը հասկանալու զժվարությունների մասին, իր կողմից ավելացրեց. «Ճեշտ չէ որոշել քերականորեն ճիշտ տեքստը և բացատրել որոշ տեքստինները»², սակայն, «ճայած այդ բոլորին, լրիվ հնարավոր է հասկանալ Բենեշելիչի հրատարակած կտակի միտքը»³: Եվ ահա Պ. Բեղորդագովը իր հոգվածում շարադրում է այս կտակի բովանդակությունը:

Վերջերս Բոյիլասի կտակին անդրադարձավ բյուզանդագետ Մ. Վ. Լեշենկոն: Առանց տվյալ փաստաթղթի մասին որևէ ուսումնասիրություն կամ «Փանոթագրություններ» տալու, նա կտակը կրճատումներով ուսուերեն թարգմանությամբ լույս ընծայեց Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուում⁴: Պետք է ասել, որ Լեշենկոյի տվյալ թարգմանությունը մեծապես մեղանշում է կտակի հունարեն տեքստին. այս-տեղ, առանց որևէ բացատրության, դեն են նետվել բազմաթիվ նախադասություններ ու պարբերություններ, որոնք, առավել կամ պակաս շափով, դրժար թարգմանելի են:

1957 թվականին լույս տեսավ Ս. Վրիտիսի փոքր ուսումնասիրությունը Բոյիլասի կտակի մասին, ինչպես և նրա կողմից կատարված կտակի հաջող թարգմանությունը անդլերեն⁵: Վրիտիսն իր ուսումնասիրության մեջ նպատակ չի դրել բարձրացնելու այդ հուշարձանը որպես աղբյուր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման, այլ իր գլխավոր ուշադրությունը սեենել է կտակում ճիշտակված անձնավորությունների ինքնությունը պարզելու և Բոյիլասի տիրութների տեղադրման հարցը լուծելու վրա: Այդ հարցերին մենք կանգրադառնանք ստորև:

¹ В. Н. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI века. Журнал Мин. народного просвещения, 1907 г. май, Отдел классической филологии, стр. 221.

² П. Безобразов, Завещание Вонлы, «Византийский Временник», том XVIII, вып. 1—4 (1911), Отдел III, стр. 107.

³ Նույն տեղում:

⁴ Сборник документов по социально-экономической истории Византии. Москва, 1951, стр. 169—173.

⁵ Speros Vryonis, The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059). Dumbarton Oaks Papers, number eleven, Cambridge, Massachusetts, 1957, pp. 263—276.

* * *

Բոյիլաս բարը բազմիցս է հանդիպում վիմագիր արձանագրություններում, զանազան մետաղյա առարկաների վրա, և հատկապես, բյուղանդական սկզբնադրյուրներում։ Բոյիլաս հին բուլղարների մոտ նշանակում էր «բոյարին»¹։ Դեռևս 1799 թ. Հունգարիայի Նագի-Սենտ-Միկլոշ վայրում հայտնաբերված ոսկե զանձի մեջ կար և մի ոսկե թաս հունարեն տառերով գրված «բոյիլա» և «ժուպան» մակագրությամբ²։ Այդ թասը և բնդհանրապես զանձր թվագրվում է 9-րդ դարի առաջին կիսով³։

«Բոյիլաս» տիտղոսը հանդիպում է նաև նախարուղարական վիմագիր արձանագրություններում, նույնպես հունարեն տառերով գրված և վերաբերում հն 9-րդ դարի առաջին կեսին⁴։ Բյուղանդական պատմական սկզբնադրյուրներում առաջին անգամ Բոյիլաս անունը հանդիպում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ։ Եթ 798 թվականին թագուհի իրենին դուրս էր զալիս սուրբ Առաքելոց եկեղեցուց, նրան ուղեկցում էին չորս պատրիկներ, որոնց թվում էր և ոմն Կոնստանդին Բոյիլաս⁵։ Ավելի քան մեկ դար լուսնից հետո 923 թվականին, հիշատակվում է ոմն Վարդաս Բոյիլաս Խաղոսիքի ստրատեգ, որ ձերբակալվեց Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրին գահընկեց անելու անհաջող փորձի կապակցությամբ⁶։ Երկու տարի անց այդ զերդաստանի մի այլ ներկայացուցիչ, կայսերական պալատի սպա Կոնստանդին Բոյիլասը ծրագրում էր, միստիկոս Հովհաննեսի հետ միասին, տապալել Ռոմանոսին⁷։ Կոնստանդին 7-րդի թագավորության ժամանակ Փոքր Ասիայի Նիկոպոլիս քաղաքի կատապան է հիշվում պրոտոսպաթար Պետրոնաս Բոյիլասը⁸։

Բոյիլաս զերդաստանի անվանը այնուհետև հանդիպում ենք 11-րդ դարի կեսերին, Կոնստանդին Մոնոմախ կայսեր (1042—1054 թթ.) ժամանակ, եթ ոմն Ռոմանոս Բոյիլաս, որ բարձր դիրքի էր հասել սենատում, գաղտնի գործողություններ էր սկսել, ուրիշ սենատորների հետ մեկտեղ, գահընկեց անելու համար Կոնստանդին Մոնոմախին, գահին տիրելու հավակնությամբ⁹։ Այդ դեպքը, ինչպես կարելի է եզրակացնել Սկիլիցես-Կեղրինոսի տվյալներից,

¹Տե՛ս Հ. Կոնդակօվ, Իստորիա և պատճենի վիզանտիյսկոյ զմալի, СПб, 1892, стр. 38.

²V. Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos, Historisk-filologiske Meddelelser Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, I, 1, Kjöbenhavn, 1917.

³Տե՛ս J. Strzygowski, Zur Datierung des Goldfondes von Nagy-Szent-Miklos, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 6, 1897, S. 586.

⁴Տե՛ս F. Dvornik, Deux inscriptions greco-bulgares de Philippe, Bulletin de Correspondance Hellénique, 52 (1928) p. 128; V. Beševliev, Der Titel κανάρτις κεῖνος, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 32, I Halbjahrsheft, 1932, S. 13; Տե՛ս Karei Skorpil i Petr Nikov, Надписи от първото българското царство в източната част на Балканския полуостров, часть III, Byzantinoslavica, t. III, fasc. 2, p. 366.

⁵Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, t. I, Lipsiae, 1883, p. 474.

⁶Georgii Monachi Vitae imperatorum recentiorum, Bonnae 1838, p. 896—897.

⁷Ibidem, p. 903.

⁸Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. G. Moravcsik and transl. R. H. J. Jenkins, Budapest, 1949, p. 212.

⁹Georgii Cedreni Historiarum compendium, t. II, Bonnae, 1839, p. 605. Հմատ Michaelis Glycae, Annales, Bonnae, 1834, p. 597:

տեղի է ունեցել 1051—1052 թվականներին¹: Ռոմանոսն ու իր գործակիցները ձերքակալվեցին և, չնայած որ վերջիններս խիստ պատժի ենթարկվեցին, Ռոմանոս Բոյիլասը կարճատե աքսորից հետո վերահաստատվեց իր բարձր պաշտոնում:

Ահա սրանից հետո, 1059 թվականին, հանդես է գալիս Եվստաթիոս Բոյիլասը, որի կտակին է նվիրված մեր ներկա ուսումնասիրությունը: Ինչպես երեսում է այս կտակի տվյալներից, Եվստաթիոս Բոյիլասը Կոնստանդնուպոլիսի Ռոկե պալատում պրոտոսպաթարիոսի աստիճան ուներ, մի բան որ ցույց է տալիս արքունիքում նրա բարձր պաշտոն ունենալը: Նա միաժամանակ հյուպատոս էր, ուստի տեղ ուներ նաև սենատում: Ս. Վրիոնիսը ենթադրում է, որ Եվստաթիոս Բոյիլասը մասնակցել է Ռոմանոս Բոյիլասի հետ Կոնստանդին Մոնոմախի դեմ 1051—1052 թվականին կազմակերպված գալադրությանը, որի անհաջող ելքից հետո աքսորվել է Կոնստանդնուպոլիսից և Կապաղովիկայում գտնվող իր սիրույթներից²: Ս. Վրիոնիսն ենթադրում է, որ այդ դեպքին են վերաբերում Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակի հետեւյալ խոսքերը. «իսկ թե ինչքան դժվարություններ պատճառեցին ինձ խանճակ ժամանակները ևս ոչ մի կերպ չեմ կարող պատմել, որովհետեւ ևս անշափ տանջվել եմ դժբախտություններից, ինձ ամեն կողմից անդադար հարվածել են կոհակները, ինչպես նավարեկյալին»:

Եվստաթիոս Բոյիլասը գրում է իր կտակում, թե ինքը կապադովկացի է և իր մոր ու կնոջ Աննայի հետ որոշ ունեցվածքով գաղթել է Կապադովկիայից, կտրելով մեկ ու կես շաբաթվա ճանապարհ: Թե ինչու է Բոյիլասը գաղթել, այդ մասին նա ոչինչ չի գրում, բայց նա ընդգծում է, որ այն վայրերը, որոնք իր սեփականությունն են կազմել իր երկրորդ հայրենիքում՝ ստացել էն: Այդ բանը նա մի քանի անգամ է կրկնում և պարզ է, որ նա այդ ստացել է բյուզանդական կառավարության կողմից:

Ինչ է ստացել Բոյիլասը: Նա թվարկում է իր անշարժ ունեցվածքը, որը կազմված է հետեւյալ գյուղերից, պրոաստիոններից ու կալվածքներից, եսայասի, Խոսպակրատ, Կոպտերիոն, Օփիդորունի (թարգմանաբար նշանակում է օձերի լեռ), Կուսներիա, Կալմուսի, Պարարունիոն (թարգմանաբար նշանակում է լեռան ստորոտ կամ լեռան կից), Վարդա, Տանձուտ-Զալիմա և Բուզինա: Այն փաստը, որ Բոյիլասը հաստատվել է «այլ հավատք պաշտող և այլ լեզվով խոսող ժողովուրդների մեջ», որոնցից հիշատակվում են միայն հայերը—'Արմենու և այն, որ նշված տեղանուններից մի քանիսը — Տանձուտ, Վարդա, Խոսպակրատ, Բիզանա (կարդա Վիզանա, հայերեն՝ Վժան) հնչում են հայերեն, ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիայից դուրս պետք է փնտրել նշված բնակավայրերը: Այս հարցը հասկանալի է, շատ մեծ կարևորություն ունի, հատկապես եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ այդ վայրերի տեղադրուման կապակցությամբ արտահայտվել են մի քանի իրարից տարրեր կարծիքներ: Այսպես Հ. Օմոնը սխալմամբ Բոյիլասի կտակում հիշված վայրերը տեղադրում է Կապադովկիայում³, ելնելով, ըստ երկույթին, այն բանից, որ Բոյիլասը կապադովկացի էր, և աշքաթող անելով այն հանգամանքը, որ իր իսկ

¹ Տե՛ս S. Vryonis, The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059), p. 273.

² Ibidem, p. 274.

³ Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1890, p. 101.

ասելով նա շաբաթ ու կես ճանապարհ է կտրել հաստատվելու համար իր նոր բնակավայրում՝ օտար ժողովուրդների մեջ:

Պ. Բեղորրազովը, առանց որևէ հիմքի հայտարարում է, որ, իրը, Թոյիլասի դադիմել է Անտիոքի թեմը¹: Իսկ բովզար պատմաբան Վ. Զլատարսկին, ել-նելով այն բանից, որ վանական Թիոդուլոսի հիշատակարանում կայսրից և պատրիարքից անմիջապես հետո հիշատակվում են Եղեսիայի կատապանի և ապա Անտիոքի դուքսի անունները, ենթադրում էր, որ նշված վայրերը հավանաբար գտնվում էին Եղեսիա քաղաքի շրջակայքում²: Միմիայն Ս. Վրիոնիսն եկավ այն ճիշտ եղակացության, որ Կապադովիկիայից արևելք պետք է փընտրել Թոյիլասի երկրորդ հայրենիքը: Թոյիլասի կալվածների շարքում հիշված Կալմուխի տեղանվան հիման վրա նա դալիս է այն եղակացության, որ Թոյիլասը հաստատվել է Տայքում³: Այդ տեսակետից Թոյիլասի կտակը մեծ արձեք է ներկայացնում ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Նշված Կալմուխի մասին որոշ տվյալների մեջ հանդիպում ենք բյուզանդական սկզբնադրյուրներում: Այսպիս, օրինակ, Անտիոքի պատրիարքության ենթակա եպիսկոպոսությունների ցուցակում մենք կարդում ենք, որ իրերիայում Անտիոքի պատրիարքին են ենթարկվում հետեւյալ պրոտառիոնները. Ալտաւոր, Սպորտանոսը, որոնք գտնվում են Պանակերից Հյուսիս և Զերարդին, որը գտնվում է Կալմալսի հարավում⁴:

Վարդան Արենլցին գրում է, որ Սմբատի որդիներ Աշոտ Մսակերն ու Շապուհը «ելեալք զկողմամքն Շիրակայ՝ հարին զզօրսն իսմայիլի» որ անդ, և զրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց: Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զկամախ, և բնակեցուցանէ ի նմա զընտանիս իւրօն: Պարզ է, որ Աշոտի կողմից կառուցված Կամախը շպետք է շփոթել Անի-Կամախի հետ. այն Տայքի Կալմախին է, որ Թոյիլասի կտակում հանդես է դալիս Կալմուխի ձեռով, և միանդամայն ճիշտ են Մ. Բրոսսեն⁵ և Մարկվարտը⁶, որոնք Վարդանի Կամախը տեղադրում են Տայքում: 11-րդ դարի վրաց պատմի Լիոնտի Մրովելին իր «Վկայաբանութիւն Արշիլի» աշխատության մեջ խոսում է Տայքում Կամախ ամրոցի կառուցման մասին: Վրացերն ընազրում այդ

¹ П. Безобразов, Завещание Воилы, стр. 107.

² Տե՛ս V. N. Zlatarski, Една датирана приписка на гръцки от средата на XI век, *Byzantinoslavica*, t. I, 1929, p. 25.

³ S. Vryonis, o. c., p. 275 Ավելի ճիշտ Կարքը Հրութում; Հմմա. Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, S. 220 և հաջորդ:

⁴ Տե՛ս V. Benešević, Die byzantinischen Ranglisten, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen, 1926, Bd. 5, 1 und 2 Heft, S. 106. Վատիկանի մատենադարանի № 3 հայերեն ձեռագրի 270-րդ էջում գտնվում է եպիսկոպոսությունների ցուցակ, որը թարգմանված է հունարենից 1180 թվականին: Այսուղ մեջ են բերված վերը հիշատակված տեղանունները: Տե՛ս F. C. Conybeare, On some Armenian Notitiae, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 5, 1896, S. 126.

⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 76:

⁶ Տե՛ս M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469, S. Pétersbourg, 1851, p. 159, ծանոթ. 5:

⁷ J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, S. 404, ծանոթ. 2:

տեղանունը տառադարձված է նաև Կալմախի ձևով¹: Արքայազն Վախուշտի Աշխարհագրության մեջ ասվում է. «Արտանուզի գետի» (Ճորոխին) միախառնվելու տեղից վերև, ճորոխին միանում է Թորթումի լեռից հոսող ջուրը, որ ուղղղվում է դեպի արևելք: Այս ձորի վրա է Կալմախի բերդը, որ կառուցել են բղեշխները (պատիաշխնի) մեծաշեն, ամուր և անանց, (և) որ Տառի էրիսթափության [կենտրոնն] էր²: Կալմախի ռազմական տեսակետից մեծ կարևորություն ունենալը շեշտված է նաև ժամանակակից հեղինակների կողմից, որ իշխանը, Կալմախը և Պանասկերը տիրում են Օլթիի և Թարդոսի հովիտների վրա³, և պատահական չէ, որ դուքս Միքայելը, ուրիշ երկու դյուլերի հետ միասին Բոյիլասից խլել է նաև Կալմուխին:

Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեզի վրա մեզ հաջողվեց գտնել Բոյիլասին պատկանող գյուղերից մի քանիսը ևս, որոնց անունները բարերախտարար շատ շեն փոխվել: Նրանք գտնվում են Արտանուզի շրջանում: Այդպես, օրինակ, Բոյիլասի կտակում հանդիպող Տանձուտ գյուղը, որ հանդիսանում էր միաժամանակ Բոյիլասի նստավայրը, անկասկած ժամանակակից Տանձուտ գյուղն է Արտանուզից մոտ տաս կիլոմետր հարավ-արևելք: Բոյիլասի կտակում ասված է, որ Տանձուտը այլ կերպ կոչվում էր Զալիմա (Զալիմա): Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեզի վրա ցույց է տրված Տանձուտին կամ Զալիմին վայրը, որը ն. Մառը անվանում է Տանձուտի ավան⁴: Տանձուտում գտնվում է վրացերեն մի արձանագրություն, որը վերաբերում է սուրբ Մարինա եկեղեցու շինարարությանը, թվագրված քրոնիկոնի 531 (1312) թվականով: Այդ արձանագրության մեջ եկեղեցու շինողը անվանված է Սահմղավիլ Կալմախիլի⁵, այն է Սահմղավիլ Կալմախիցի, անկասկած Բոյիլասի կտակում հիշատակված Կալմուխի վայրից, որը գտնվում էր Տանձուտից 15—20 կիլոմետր հեռավորության վրա: Տանձուտից հինգ կիլոմետր արևմուտք գտնվում է Կապտախոր գյուղը, հավանաբար Բոյիլասի կտակի Կոպտերիոնը⁶: Արտանուզից հինգ կիլոմետր արևելք հինգ վերստանոց քարտեզի վրա ցույց է տրված Ուսուտ գյուղը: Ն. Մառը Կղարջքում և Շավշեթիայում կատարած ճանապարհորդության օրագրում ճշտում է այդ գյուղի անունը, ոչ թե Ուսուտ,

¹Տե՛ս Թարթիս ճխովքերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառարքով լույս ընծայեց Ելիա Արուլաձեն, Թրիլիսի, 1953, էջ 204: Հմմտ. Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի ժամանք, հատ. Ա., Երևան, 1934, էջ 196: Կալմախի անվան ժադման մասին ան/ս Հ. Յ. Մարը և Յ. Ի. Սմիրնով, Վիշապ, Լենինգրադ, 1931, սր. 19—21.

²Պրոֆ. Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի ժամանք, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 84:

³Տե՛ս W. E. D. Allen, The march-land of Georgia, The Geographical Journal, vol. LXXIV, № 2, August, 1929, p. 154.

⁴ Գեօրգի Մերչուլ, Ժիտե ս. Գրիգորի Խանձտիյսկու, Հայոց աշխարհագրության մասին, մաս 1, համար 1, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 2, համար 2, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 3, համար 3, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 4, համար 4, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 5, համար 5, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 6, համար 6, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 7, համար 7, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 8, համար 8, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 9, համար 9, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 10, համար 10, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 11, համար 11, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 12, համար 12, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 13, համար 13, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 14, համար 14, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 15, համար 15, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 16, համար 16, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 17, համար 17, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 18, համար 18, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 19, համար 19, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 20, համար 20, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 21, համար 21, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 22, համար 22, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 23, համար 23, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 24, համար 24, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 25, համար 25, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 26, համար 26, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 27, համար 27, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 28, համար 28, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 29, համար 29, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 30, համար 30, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 31, համար 31, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 32, համար 32, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 33, համար 33, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 34, համար 34, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 35, համար 35, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 36, համար 36, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 37, համար 37, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 38, համար 38, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 39, համար 39, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 40, համար 40, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 41, համար 41, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 42, համար 42, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 43, համար 43, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 44, համար 44, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 45, համար 45, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 46, համար 46, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 47, համար 47, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 48, համար 48, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 49, համար 49, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 50, համար 50, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 51, համար 51, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 52, համար 52, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 53, համար 53, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 54, համար 54, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 55, համար 55, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 56, համար 56, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 57, համար 57, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 58, համար 58, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 59, համար 59, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 60, համար 60, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 61, համար 61, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 62, համար 62, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 63, համար 63, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 64, համար 64, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 65, համար 65, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 66, համար 66, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 67, համար 67, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 68, համար 68, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 69, համար 69, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 70, համար 70, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 71, համար 71, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 72, համար 72, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 73, համար 73, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 74, համար 74, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 75, համար 75, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 76, համար 76, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 77, համար 77, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 78, համար 78, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 79, համար 79, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 80, համար 80, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 81, համար 81, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 82, համար 82, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 83, համար 83, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 84, համար 84, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 85, համար 85, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 86, համար 86, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 87, համար 87, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 88, համար 88, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 89, համար 89, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 90, համար 90, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 91, համար 91, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 92, համար 92, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 93, համար 93, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 94, համար 94, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 95, համար 95, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 96, համար 96, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 97, համար 97, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 98, համար 98, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 99, համար 99, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 100, համար 100, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 101, համար 101, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 102, համար 102, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 103, համար 103, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 104, համար 104, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 105, համար 105, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 106, համար 106, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 107, համար 107, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 108, համար 108, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 109, համար 109, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 110, համար 110, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 111, համար 111, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 112, համար 112, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 113, համար 113, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 114, համար 114, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 115, համար 115, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 116, համար 116, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 117, համար 117, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 118, համար 118, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 119, համար 119, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 120, համար 120, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 121, համար 121, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 122, համար 122, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 123, համար 123, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 124, համար 124, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 125, համար 125, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 126, համար 126, 1911, պատմությունը աշխարհագրության մասին, մաս 127, համար 127, 1911, պատմությո

այլ նւծում¹, որի տակ հնարավոր է ենթադրել Բոյիլասի կտակում հանդիպող Աւղիկի գյուղը: Արտանուջի շրջանում հինգ վերստանոց քարտեզի վրա ցույց են տրված իրարից ոչ շատ հեռու գտնվող երկու գյուղ, մեկը կոչվում է Վարդասիսիլի, մյուսը՝ Վարդիսել, որոնցից մեկի տակ պետք է փնտրել Բոյիլասի կտակում հանդիպող Վարդա վայրը (խելի վերջավորությունը վրացերեն նշանակում է ձոր):

861 թվականին վախճանված սուրբ Գրիգոր Խանձիթեցու վարքի մեջ, որը զրված է նրա մահից 90 տարի հետո, Խանձիթի շրջակայրում հիշատակվում է Օպիզա վայրը, ուր կար հոչակավոր վանք²: Վրաց թագրատ 4-րդ թագավորի մի հրովարտակը, որը գրված է 1027 թվականին, վերաբերում է հենց այս Օպիզայի վանքի տիրությների սահմանների հարցին³: Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեզի վրա Արտանուջից հյուսիս ցույց են տրված երկու վայր Օպիզա և Օպիսչալա: Սրանցից մեկը, հավանաբար, կապ ունի կտակում հանդիպող Օփիդո-րունի տեղանդան հետ (բունի հունարեն նշանակում է լեռ): Նույն քարտեզի վրա այդ շրջանում ցույց են տրված նաև Խոզարիր և Խոզաբարտ գյուղերը, որոնցից մեկը պետք է, հավանաբար, համապատասխանի կտակի Խոսալակրատ գյուղին:

Ինչպես տեսնում ենք Բոյիլասի տիրությները գտնվելիս են եղել Կղարջառում, ավելի կոնկրետ Արտանուջի շրջանում: Այդ բոլոր շրջանները ենթարկվեցին բյուզանդական ագրեսիային Տայքի կուրապաղատ Դավիթ 3-րդի մահից՝ 1001 թվականից հետո. Բյուզանդիայի Վասիլ 2-րդ կայսեր և վրաց թագավոր Գեորգի 1-ի միջն 1023 թվականին կնքված պայմանագրի համաձայն դրանք անցան Բյուզանդիայի ձեռքը:

Բոյիլասի կտակում հիշատակված տեղանունների ճշտումը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու և ուրիշ եղբակացությունների: Տարածված է եղել այն կարծիքը, որ Կղարջքի հայկական բնակչությունը արդեն 11-րդ դարում լրիվ քաղկեդոնիկ էր դարձել, չնայած ընդհուպ մինչև 11-րդ դարի վերջը շարունակում էր վրացերեն լեզվին զուգահեռ պահպանել հարազատ հայերեն լեզուն⁴: Բոյիլասի կտակը ցույց է տալիս, որ 11-րդ դարի կեսերին Կղարջքի հայկական բնակչությունը դեռևս լրիվ քաղկեդոնական չէր, այլապես Բոյիլասը չէր զրի իր կտակում, որ ինքը բնակվեց այլ հավատք պաշտող ժողովուրդների մեջ: Վրացիները բյուզանդացիների համար այլաղավաններ չէին, այդպիսիք չէին կարող լինել նաև քաղկեդոնիկ հայերը: Պարզ է, որ տվյալ գեպքում Բոյիլասը նկատի ունի միաբնակ հայերին: Իսկ որ քաղկեդոնականները և միաբնակները իրար այլաղավաններ էին համարում, ուստի կասկածի ենթակա չէ: Հայոց Գրիգոր Դ. Տղականդիկոսը Բյուզանդական կայսր հսահակ Անգելոսին գրած նամակում վերցինիս մեղադրում էր այն բանի մեջ, որ նա բոնի «այլաղավան» է դարձնում Բյուզանդիայում ապրող հայերին⁵, այսինքն որ նա նրանց քաղկեդոնիկ է դարձնում:

¹ Георгий Мерчул, стр. 103.

² Նույն տեղում, էջ 89:

³ Տե՛ս Դ. Պ. Պուրցելաձե, Հրանտի Արքայի գրաւառները (գրամություններ), Տիֆլիս, 1881, стр. 120—121.

⁴ Георгий Мерчул, стр. XVI. (Ե. Մառի առաջարանը):

⁵ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխարարությունների մասին, «Բանքեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 287:

Բոյիլասի Կղարջքում բնակվելու հանգամանքը հաստատում է Արիստակես Լաստիվերացու հիշատակությունն այն մասին, թե Հայաստանում «ինքնակալ թագաւորն հոռոմոց Վասիլին... աիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց»¹, կամ «թագաւորեաց զինի Վասիլին Կոնստանդին... և զիշխանս որ գաւառակալք էին, զոր մեծն Վասիլ կարգեալ էր, ի նոյն հաստատեաց»²: Ահա Բոյիլասը ևս, ամենայն հավանականությամբ, մեկն էր այդ «գաւառակալ» իշխաններից:

Սովորաբար բյուզանդագետները շեշտում են նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության միայն մեկ կողմը, այն, որ նպատակ ունենալով այդ երկրները թուլացնելու քաղաքական և ուղղմական տեսակետից, նա աշխատում էր տեղական ֆեոդալներին, կամավոր կամ բռնի ճանապարհով գաղթեցնել Բյուզանդիա: Այդպիսի քաղաքականության արտահայտությունն է հանդիսանում Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի գաղթեցումը Կապաղովկիա 1021 թ., Անիի թագավոր Գագիկի գաղթեցումը Կիլիկիա և այլն: Հայտնի է նմանապես, որ Բյուզանդիան իր կողմից գրավված շրջաններում հաստատում էր բյուզանդական դուքսերի, կատապանների և մագիստրոսների իշխանությունը: Բոյիլասի կտակը սակայն ցույց է տալիս, որ միաժամանակ տարվում էր նաև բյուզանդական ֆեոդալների, ամենայն հավանականությամբ, բռնի կերպով հայկական և վրացական հողերի վրա բնակեցվելու քաղաքականություն, նպատակ ունենալով բյուզանդական տիրապետության պատվարներ ստեղծել նվաճնված ծայրամասերում, մի բան, որ հանդիպում էր տեղական բնակչության դիմադրությանը:

Եվստաթիոս Բոյիլասը շարադրում է իր կտակը նախ և առաջ գանգատվելով խառը ժամանակներից, որոնք անշափ վիշտ են պատճառել իրեն: Այնուհետև նա անդրադառնում է այն տառապանքներին, որոնք հասել են նրան իր բնակած շրջանի քաղաքական և ուղղմական դեկալարի՝ Միքայել դուքսի և նրա որդի Վասիլիոս մագիստրոսի³ կողմից: Վասիլիոս մագիստրոսը հիշված է նաև կտակը պարունակող ձեռագրի գրիշ թեոդուլու վանականի հիշատակարանում, որտեղ մեկ առ մեկ թվարկված են Բյուզանդիայի արևելյան նահանգների քաղաքական և ուղղմական իշխանակորները, իրենց ենթակա շրջանների հետ միասին: Կտակի վերջում նրա պայմանների ճշգրիտ կատարմանը հետևող հոգաբարձուների թվում հիշատակված են ինչպես այդ նույն վասիլիոս մագիստրոսը, ապա նաև վերջինիս եղբայրը, նույնպես ուղղմական գործիշ, վեստարիոս Ֆարեսմանները: Այս վերջին (Ֆարեսմաններ-Փարսման) անոնմից դատելով, կարելի է եղբակացնել, որ 11-րդ դարի կեսերին Կղարջքի քաղաքական ու ուղղմական դեկալարությունը գտնվում էր այնպիսի մարդկանց ձեռքին, որոնք ծագումով հայ էին (գուցե և վրացագավան):⁴ կամ վրացի-

¹ Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմութիմ, էջ 4—5:

² Նույն տեղում, էջ 11:

³ «Դուքս» կամ «մագիստրոս» դրանք բյուզանդական տերմիններ են: Այդ մեծամեծները, ամենայն հավանականությամբ, տեղում կոչվել են «տանուտերներ»: Վրաց թագրատ 4-րդ թագորի 1027 թվականի հրովարտակում, որը վերաբերում է Օսիզա վանքի հողերին, Տաթի և Կղարջքի վերակացուները անվանված են «տանուտերներ»: Տե՛ս Դ. Ա. Պուրուշով, Հայոց պատմության համապատասխան պատմությունները (հայոց պատմության համապատասխան պատմությունները), Տիֆլիս, 1881, ստ. 121.

⁴ Մի քանի տասնամյակ հետո թիոդոսուպոլսի թիմայի գուքս դարձող Գրիգոր Թակուրյանը

Միքայել գուրսի և նրա որդիներ Վասիլիոս մագիստրոսի և վեստարիոս Ֆարեսմաննեսի անձնավորությունների բացահայտման գործով զրազվել է Ս. Վրիոնիսը: Բյուզանդագետների մեջ երկար վեճեր են եղել Վասիլիոս մագիստրոսի անձնավորության շուրջը, որոնց հիմնական պատճառն այն է, որ բոլոր տառմնասիրողները «Պարագունավիս» մականունը, որ հիշատակվում է վանական Թեոդուլոսի վերևում մեր կողմից մեջ բերված հիշատակարանում, վերագրում էին ոչ թե Ահարոն մագիստրոսին, ինչպես իրականում է, այլ այս Վասիլիոս մագիստրոսին¹: «Պարագունավիս» հոնարեն նշանակում է «Մերձդանուրյան»: Բյուզանդական պատմիչներ Միքայել Ատտալիատեսը, Զոնարան և Սկիլիցես-Կեղրինոսը պատմում են որ, 1065 թվականին Ուգերը անցնելով Իսորոս (Դանուր) գետը, գերի վերցրին մերձդանուրյան (Պարիստրիոն) քաղաքների արխոնտներ Նիկիփորոս Վոտանիատեսին և մագիստրոս Վասիլիոս Ապոկապեսին²: Խումինացի բյուզանդագետ Ն. Բանեսկուն վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանում նշված Վասիլիոս մագիստրոսին, որին նա վերագրում է «Պարագունավիս» մականունը, նույնացնում է վերոհիշյալ մերձդանուրյան քաղաքների արխոնտ Վասիլիոս Ապոկապեսի հետ և պնդում, որ «Պարագունավիս»-ը ոչ թե մականուն է, ինչպես ենթադրում էր Հույն բյուզանդագետ Լամբրոսը³, այլ «Պարիստրիոն» (մերձդանուրյան) բառի էլեմենտը⁴:

Բուլղար բյուզանդագետ Վ. Զլատարսկին հանգեց այլ եղրակացության⁵: Նրա կարծիքով, Թեոդուլոսի հիշատակարանում հանդիպող մագիստրոս Վասիլիոս «Պարագունավիսը» ոչ մի դեպքում չէր կարող լինել մերձդանուրյան քաղաքների դուռը՝ 1059 թվականի ապրիլին (հիշատակարանի դրության ժամանակը): Նա չէր կարող Վասիլիոս Ապոկապեսի հետ նույն անձնավորությունը լինել, որովհետև վերջինս մագիստրոսի կոչում ստացավ 1064 թվականին, իսկ նույն դարի 50-ական թվականներին նա պատրիկի կոչում ուներ: Բացի դրանից, շարունակում է նա, 1059 թվականի վերջում և 1060 թ. որպես մերձդանուրյան երկրների արխոնտ հիշատակվում է Ռոմանոս Դիոգենեսը: Վ. Զլատարսկին միանում է Հույն բյուզանդագետ Լամբրոսի կարծիքին, որի համաձայն Թեոդուլոսի հիշատակարանում հանդիպող «Պարագունավիս»-ը պարզապես այնտեղ հիշատակվող մագիստրոս Վասիլիոսի մականունն է և որ Մ

Վրացադավան հայ էր, ծագումով Տայքից: *Sv' a* N. Mapp, Аркаун, Монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах халкедонитах. Отдельный оттиск из «Византийского Временника», том XII, 1905, стр. 21, 24.

¹ Այդ մասին մանրամասն տես *Y. Bartnik*, Относится ли прозвище Παραδούναβις к магистру Василию в памятной записи монаха Феодула (1059 г.)?, *ՀՍՍԸ ԳԱ «Տեղեկագիր»*, 1959 թ., № 8:

² *Sv' a Michaelis Attaliotae Historia*, Bonnae, 1853, p. 83; *Ioannis Zonarae Epitome historiarum*, t. III, Bonnae, 1897, p. 678; *Georgii Cedreni Historiarum compendium*, t. II, Bonnae 1839, p. 654.

³ Σπ. Λάμπρος, 'Ενθυμήσεων ἡτοι γρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη. «Νέος Ελληνομνήμων», VII (1910), σελ. 130 -131:

⁴ N. Bănescu, Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Bd. III, 3 und 4 (Doppel-) Heft, 1922, S. 294—295. Նույնի, La question du Paristrion, *Byzantium*, t. VIII (1933), fasc. I, p. 294.

⁵ N. V. Zlatarski, Една датирана прописка на гръцки от средата на XI век, *Byzantinoslavica*, t. I, 1929, p. 28, sq.

կարելի այն ընդունել որպես կոնկրետ շրջանի վրա իշխանություն ունեցող անձնավորության տիտղոս։ Վ. Զլատարսկին ենթադրում է, որ Թեոդորոս վանականի հիշատակարանում հանդիպող մագիստրոս Վասիլիոսը, դա Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ հիշատակված բուզղար թագավոր Ալուսիանի որդի Վասիլին է, որը Ռոմանոս Դիոգենեսի թագավորության սկզբում եղեսիայի դուքսն էր¹։ «Պարագունավիս» մականոնը, ըստ Զլատարսկու, ցույց է տալիս Վասիլիի բուզղարական ծագումը։ Սակայն Զլատարսկին ուշադրություն շնորհում է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ այդ Վասիլիի եղբայրը կոչվում էր Ֆարեսմանես-Փարսման, մի անուն, որ դժվար թե բուզղարների մոտ տարածված լիներ։ Այդ անունը ցույց է տալիս, որ Ֆարեսմանեսը, ինչպես և, հասկանալի է, նրա եղբայր Վասիլիոսը և նրանց հայր Միքայելը կարող էին, ինչպես վերևում ասեցինք, կամ հայկական, կամ էլ վրացական ծագում ունենալ։

Ս. Վրիոնիսն հիմնականում ընդունում է Ն. Բանեսկուի եղբակացությունները և միաժամանակ փորձում է բացահայտել կտակում հանդիպող մյուս երկու անձնավորություններին՝ մագիստրոս Վասիլիոսի հայր՝ դուքս Միքայելին և վերջինիս մյուս որդուն՝ վեստարիսոս Ֆարեսմանեսին։ Նա գրում է. Մագիստրոս Վասիլիոսը նույն մագիստրոս Վասիլիոս Ապոկապեսն է։ Կտակում հիշատակված մագիստրոս Վասիլիոսի եղբայր վեստարիսոս Ֆարեսմանեսը՝ նույն վեստարիսոս² Ֆարեսմանես Ապոկապեսն է, որը 1069 թվականին Ռոմանոս Դիոգենես կայսրի կողմից նշանակվեց Հիերապոլիս քաղաքի ստրատեգ։ Ինչ վերաբերում է կտակում հիշատակված դուքս Միքայելին, մագիստրոս Վասիլիոսի և վեստարիսոս Ֆարեսմանեսի հորը, Վրիոնիսի կարծիքով նա հիշատակված է Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ, որի ժամանակագրության մեջ նա հանդես է գալիս որպես «Ապուրապ, հայր Վասիլի»։

Ե՛վ Բանեսկուի, և՛ նրան հետեւող Ս. Վրիոնիսի եղբակացությունները, որոնք առաջին հայացքից կասկած շեն հարուցում, հեռու են համոզեցուցիչ լինելուց։ Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ հիշատակված Ապուրապը, որին Վրիոնիսը նույնացնում է Բոյիլասի կտակում նշված դուքս Միքայելի հետ, 1035—1038 թվականներին եղեսիայի քաղաքի դուքսն էր և այդ պաշտոնում հիշատակվում է դեռևս 1065 թվականին³։ Սկիլիցես-Կենդրինոսը հիշատակում է որ 1038 թվականին եղեսիա քաղաքին տիրում էր վրացական ծագում ունեցող Վարաղվաշեն⁴։ Եթե այս Վարաղվաշեն և Ուռհայեցու մոտ հիշատակված

¹ Հմատ, Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 195։

² Վրիոնիսը սխալմամբ գրում է վեստարիսոս նա հենվում է Սկիլիցես-Կենդրինոսի ժամանակագրության վրա, ուր այդ Ֆարեսմանը ու թե վեստարիսոս է հիշատակված, այլ վեստ։ Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, Bonnae 1839, p. 675; Հմատ. Michaelis Attaliotae Historia, Bonnae, 1853, p. 116։

³ Սակայն Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ մենք կարդում ենք, որ Շե (1056) թվականին Խաչակ Կոմինոսը բրերեալ զտուկ քաղաքին Ուռհայոյ, որում անուն էր Տուկիծ... և առեալ զթագն գներ ի գլուխ Տուկիծին և նստուց զնա յաթոռ թագաւորութեանը (էջ 126—127)։ Թեոդորոս վանականի հիշատակարանում 1056 թ. ապրիլին որպես եղեսիայի դուքս է հիշատակվում Հովհաննես Դուկիծեսը, ըստ երևույթին, Ուռհայեցու Տուկիծը։ Ամենայն հավանականությամբ, 1059 թ., երբ Դուկիաը դառնում է կայսր, եղեսիայի իշխանությունը նորից տրվում է Վասիլի հայր Ապուրապին։ Ուռհայեցու Շե թվականը ճիշտ չէ, պետք է լինի Շե։

⁴ Georgii Cedreni, t. II, p. 520. Ուռհայ քաղաքի պատմության մասին տես Էորանի Հետաքրքիր ուսումնասիրությունը. J. Laurent, Des Grecs aux Croisés. Etudes sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098, Byzantion, t. I, 1924, p. 367—449.

Ապուքապը նույն անձնավորություններն են (Ապուքապը ոչ թե անուն է, այլ ազգանուն), ապա Վրիոնիսի այն ենթադրությունը, որ դուքս Միքայելը Ուտհայեցու մոտ հիշատակված Ապուքապն է, պարզ է, որ չի կարող ճիշտ լինել։ Այդ բոլորից զատ, մենք շունենք որևէ փաստ այն մասին, որ Ծղեսիայի դուքս Ապուքապը, կամ էլ նրա որդի Վասիլը ունենային որևէ առնչություն Կղաքութիւն 11-րդ դարի 50-ական թվականների վերջում¹։ Բայց ամենակարևորը, որը կասկածի տակ է դնում ն. Քանեսկուի և Ս. Վրիոնիսի եղբակացությունները, դա հանդես եկող ժամանակագրական հակասությունն է։ Բոյիլասի կտակի տվյալների համաձայն, դուքս Միքայելը վախճանվել է 1059 թվականի ապրիլ ամսից (կտակի գրության ժամանակը) առաջ։ 1065 թվականին, ինչպես ցույց է տալիս Մատթեոս Ուտհայեցին, «զօրք Ուզացն սրով յարձակեցան զհետ մեծաւ կոտորածով և կալան զվասիլ զօրապետն Հոռոմոց և տարան զնա ի գերութիւն յաշխարհն իւրեանց»²։ Նույն դեպքը արձանագրված է նաև, ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, բյուզանդական պատմիչներ Ատտալիատեսի, Զոնարայի և Սկիլիցես-Կեղրինոսի մոտ, նույն՝ 1065 թվականի տակ։ Բայց Ուտհայեցին մեղ հաղորդում է մանրամասնություններ, որոնք շունեն բյուզանդական աղբյուրները։ Պարզվում է, որ Ապուքապի որդի Վասիլին հաջողվում է փախչել գերությունից և զնալ նախ թագավոր Տուկիծի մոտ։ Այնուհետև «եկեալ Վասիլն առ Ապուքապ հայրն իւր ի յնւուշա, և հայրն և ամենայն աղդ իւր լցան ցնծութեամբ»³։ Այդ բոլորը տեղի են ունենում 1065 թվականին։ Այսպիսով Վասիլի հայր Ապուքապը, (որին Ս. Վրիոնիսը նույնացնում է Բոյիլասի կտակի դուքս Միքայելի հետ), 1065 թվականին դեռ ողջ էր։ Ս. Վրիոնիսը շի նկատում, որ Բոյիլասի կտակում (1059 թ.) հիշատակված դուքս Միքայելը և Ուտհայեցու մոտ հիշատակված «Վասիլի հայր Ապուքապը» շեն կարող նույն անձնավորությունները լինել, որովհետև Բոյիլասի կտակի տվյալների համաձայն, 1059 թվականի ապրիլին դուքս Միքայելը արդեն մեռած էր։ Հետեաբար տրամարանական է պնդել, որ դուքս Միքայելի որդի Վասիլիոս մագիստրոսը ոչինչ ընդհանուր շունի Ուտհայեցու Ապուքապի որդի Վասիլիի հետ, բյուզանդական աղբյուրների Վասիլիոս Ապուքապեսի հետ։

Այս երկար վիճաբանությունները տեղի չեին ունենա, իհարկե, եթե ինչպես վերևում ասացինք, ճիշտ ընթերցվեր վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանը։ Այնուեղ «Պարադունավիս» բառը վերաբերում է ոչ թե Վասիլին, այլ Ահարոն մագիստրոսին։ Վ. Զլատարսկին միանդամայն ճիշտ էր, երբ գոռմ էր, որ «Պարադունավիս» մականունը կրող մարդը կարող էր բուղարական ծագում ունենալ (այստեղ կարենություն շունի այն հանգամանքը, որ նա այդպիսին էր համարում Վասիլին)։ Իսկապես որ Ահարոն մագիստրոսը բուղար է եղել, այդ մասին վկայում են ոչ միայն բյուզանդական, այլև հայկական սկզբնաղբյուրները։

Ինչպես մենք վերևում նշեցինք, Ս. Վրիոնիսը դուքս Միքայելի մլուս որդուն վեստարիսոս Ֆարեսմանեսին նույնացնում է Սկիլիցես-Կեղրինոսի մոտ

¹ Ուտհայեցին հաղորդում է, որ Ապուքապ իշխանը նախկինում եղել է վրաց Դավիթ կաւալաղատի վրանապահը և ստացել է Եղեսիա քաղաքը Ռոմանոս կայսրից նշանական էջ 57, 64)։

² Մատթեոս Ուտհայեցի, էջ 152։

³ Նույն տեղում, էջ 153։

հիշատակված, ծագումով վրացի վեստ Ֆարեսմանես Ապոկապեսի հետ, որին 1069 թ. կայսրը նշանակեց Հիերապոլսի ստրատեղ¹: Իհարկե, ընդունելով, որ դուքս Միքայելը և նրա որդի մագիստրոս Վասիլիոսը պատկանում էին Ապոկապեսների գերդաստանին, շատ հավանական պետք է լիներ նույնացնել նաև կտակի վեստարխոս Ֆարեսմանեսին Սկիլիցես-Կեղրինոսի հիշատակած վեստ Ֆարեսմանես Ապոկապեսի հետ: Բայց երբ մերժվում է այդպիսի հնարավորությունը, պարզ է, որ Ֆարեսմանեսի Ապոկապես ազգանունը քիչ բան է տալիս: Մեղ մնում է միայն այն, որ երկուսն էլ կոչվում են Ֆարեսմանես, մեկն ունի վեստարխոսի, մյուսը վեստի աստիճան:

Եվստաթիոս Բոյիլասին, ահա, բավականին նեղություն են պատճառել վերոհիշյալ Միքայել դուքսը և նրա որդին մագիստրոս Վասիլիոսը, որոնց կառավարչության տակ էին գտնվում Բոյիլասի կալվածքները։ Նա ստիպված է եղել իր տիրույթների մի մասը վաճառել իր տիրոջը, նրանց արժեքի դիմաց ստանալով միայն մի գրություն, բայց ոչ մի հատիկ դրամ։ Բացի այդ, իր տերերին տվել է նա «պարտքով» դրամական մեծ գումար (քսան հինգ լիտր ոսկի, այն է հազար ութհարյուր ոսկեդրամ), որը նույնպես 1059 թվականին (կտակի գրության տարում) դեռ չէր վերադարձվել պարտատիրոջը։ Կտակում տվյալ կա այն մասին, որ Միքայել դուքսն ու Վասիլիոս մագիստրոսը նույնիսկ Բոյիլասին կյանքից զրկելու ցանկություն են ունեցել։ Այս տվյալները ուշագրավ են ու հետաքրքրական։ Նույնիսկ Բոյիլասի նման ազդեցիկ մի պաշտոնյա, որ ուներ պրոտոսպաթարիոսի և հյուպատոսի բարձր աստիճան, չէր կարողացել խուսափել տեղական իշխանությունների ոտնձգություններից ու հափշտակություններից²։ Դուքս Միքայելի և մագիստրոս Վասիլիոսի պայքարը բյուզանդական ֆեոդալ Բոյիլասի դեմ, մեր կարծիքով, սոսկ խոշոր ֆեոդալների միջև զոյտություն ունեցող հակառակություն չէր, այլ ամենայն հավանականությամբ Բյուզանդիայի տիրապետության դեմ ուղղված պայքարի արտահայտություն։ Ճիշտ է, որ Միքայելն ու մագիստրոս Վասիլիոսը ի պաշտոնի ծառայում էին Բյուզանդիային, բայց ինչ խոսք, որ բյուզանդական տիրապետությունը իրենց երկրի համար օտարի լուծ էր։

Բոյիլասն իր կտակում հայտնում է, որ երբ նա հաստատվեց իրեն տըր-
ված կալվածքներում, դրանք գարշահոտ, անտանելի վայրեր էին, լինելով օձե-
րի, կարիճների և վայրի գաղանների բույն, որից սարսափահար մոտակայ-
քում ապրող հայերը հանդիսատ շունեին:

Նշված ժամանակաշրջանում Կղարջքին մերձակա բոլոր գավառներում — Հարքում, Ապահովնիքում, Մանահաղում, Եկեղյաց գավառում, նույնիսկ Շիրակում լայն տարածված է եղել թոնդրակեցիների աղանդը, և, ըստ երեսյթին, ողարջքը բացառություն իր կազմել³: Բոյիլասի կտակում նշված օձերի, կա-

¹ Georgius Cedrenus, t. II, p. 675—676; Միքայել Առաքելի ատելեսը նրան համարումէ հայ (Michaelis Attaliotae, Historia, p. 116); Ամենայն հայանականությամբ նա վրացադաման հայ էր:

² Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, стр. 135.

Յ Դրիգոր Խաչեմինցու (վախճանվել է 861 թվականին) վարքարանության մեջ կա հիշատակություն Կղարշըռում, կռնկրետ Օպիզայում, աղանդավորների գոյության մասին։ Տե՛ս Գеорգий Մերկուլ, стр. 144—145. Նշված ժամանակաշրջանում աղանդավորներ են հիշվում նաև Անշայում, որ գտնվում է Արտանուշից երկու ժամ հեռավորության վրա (նույն տեղում, էջ 136).

որիների և վայրի գաղանների տակ մեր կարծիքով ենթադրում են թոնդրակեցի աղանդավորները։ Արիստակես Լաստիվերտցին թոնդրակեցի աղանդավորներին անվանում է «մարդարէմ գաղանաց փարախ», Կոնճիկ արեղային՝ «վիշապ օձ կամակոր», Թոնդրակը՝ «գաղանաց գառագիղ», իշխան Վրիեռի աղարակը՝ «օձարնակ տեղիք», իսկ աղանդավորների բնակատեղիները՝ «օձարնակ որջը»։ Նման ածականներով են խոսում թոնդրակեցիների մասին նաև Գրիգոր Մագիստրոսը և միջնադարյան մյուս հեղինակները։ Ինչպես երեւում է, Բոյիլասը հանգիստ շի ունեցել այդ աղանդավորներից։ Սաղմոսի բառերը մեջ բերելով նա ասում է, որ այդ անտանելի վայրը ինքը սրի ու հրի մատնեց։ Հակված ենք կարծելու, որ խոսքն այստեղ թոնդրակեցիներին և նրանց բնակատեղիների սրի ու հրի մատնելու մասին է։ Այս ենթադրությունը հաստատվում է Գրիգոր Մագիստրոսի վկայություններով, իրենից առաջ թոնդրակեցիների դեմ գործող իշխանավորների մասին։ Նա զրում է, որ «նախքան մեզ բաղումք զօրովարք և պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա»¹, այսինքն թոնդրակեցիներին։

Բոյիլասի կտակի հետ ծանոթանալով կարելի է գալ այն եղբակացության, որ կտակագիրը քաջ ծանոթ է եղել բյուզանդական օրենսդրությանը։ Կտակագիրը սկզբում տվյալներ է հաղորդում իր անձնավորության մասին, ապա հատուկ շեշտում է այն հանդամանքը, որ կտակը կազմել է ֆիզիկական ու մտավոր տեսակետից առողջ վիճակում, և որ այդ գործում նրան ոչ ոք շի խաբել կամ ստիպել։ Բացի դրանից նշում է, որ ինքը ուղղափառ քրիստոնյա է, տիեզերական յոթ ժողովների կանոններին համաձայն, և որ ինքը պետության դեմ ոչ մի հանցանք շի գործել։ Այդ բոլորը շարադրելուց հետո, նա կենսագրական տվյալներ է հաղորդում իր և իր ընտանիքի մասին, որից հետո խոսում է իրեն պատկանած 11 գյուղերի և կալվածների մասին, որոնցից 1059 թ. (կտակի գրության ժամանակ) իր տրամադրության տակ էին մնացել միայն շորսը, այն է Տանձուտ-Մալիմը, Բուղինան, Պարարունիոնը և Կոստանդնուպոլիսը։ Նախկինում ունեցած իր գյուղերից 0 փիգորունի, Կուսներիան և Կալմուսին խլել էր թեմայի գուրս Միքայելը, իսկ Վարդա գյուղը՝ Միքայելի որդին, մագիստրոս Վասիլիոսը։ Բոյիլասն իր գյուղերից Ուզիկին կտակել է մեկին, որի անունը շի հիշտակում, իսկ Կոպտերիոնը և Խոսպակրատը կտակել է ինչ որ որը եղբայրների՝ Քրիստովորին և Գևորգին ու նրանց հորեղբորորդուն։ Ինքը՝ Բոյիլասն ապրում էր Տանձուտ-Մալիմ կալվածքում, ուր նա կառուցել էր նաև սուրբ Աստվածածնի անունով մի վանք։ Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ գյուղում էր գտնվում նաև սուրբ Վարդառայի վանքը, որտեղ թաղված էին Բոյիլասի մայրը, կինը, Ռոմանոս որդին և ուր Բոյիլասի խոսքերով պետք է թաղվեր իր մահից հետո նաև ինքը։ Այդ Տանձուտ կալվածքից է Բոյիլասն առանձնացրել շորս հողարածին աղատ արձակած իր ստրուկների ընտանիքների համար։ Տեղին է նշել, որ Բոյիլասը աղատ արձակած իր ստրուկներին տված այդ շորս հողարածինները անվանում է «աղատ, լրիվ աղատ» (էլենթերա, παντελεύթερα)։ Ահա այդ Տանձուտ գյուղը, բացի վերևում հիշտակված շորս հողակտորներից, Բոյիլասը կտակում է իր անդրանիկ դստեր իրինեին և նրա ամուսնուն՝

¹ Երբիններիս մասին ն. Մառը ենթադրում է, որ պավլիկյաններ են եղել (նույն տեղում, Առաջարան, էջ XVIII, ծանոթ. 3):

² Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 162։

սպաթարոկանդիդատ Գրիգորիոսին։ Տանձուտ գյուղի եկամուտը, ինչպես նաև իր այդ դստեր նվիրված «շարժական», ինքնաշարժ և դյուրաշարժ» ողջ գույքի արժեքը (ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ) Բոյիլասի հաշվումներով կազմում է երեսուն լիտր ոսկի, որը և նա համարում է իր դստեր ժիտը։

Բոյիլասն իր մյուս դստեր՝ Մարիային թողնում է նույնպես երեսուն լիտր արժեքով ունեցվածք։ Այդ թվում՝ տասը լիտր արժեքով ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ։ Մնացած քան լիտրի դիմաց նա Մարիային տալիս է իր Բուզինա կալվածքի կեսը։ Նույն կալվածքի մյուս կեսը Բոյիլասը թողնում է իր կողմից Տանձուտ գյուղում կառուցված սուրբ Աստվածածնի վանքի հոգևորականության տրամադրության տակ, պարտավորեցնելով նրան այդ կես գյուղի տարեկան եկամտից վճարել միաբաններին որպես ոռնիկ քսանվեց դահեկան, վանքի կարիքների համար տասներկու դահեկան և սուրբ Վարվառայի վանքի կարիքների համար՝ ևս տասներկու դահեկան։ Ինչպես տեսնում ենք, Բուզինա գյուղի կեսի եկամուտը ըստ երեսութին հիսուն դահեկան էր, հետեւապես ամբողջ գյուղի տարեկան եկամուտը մոտավորապես հարյուր դահեկան, քան դահեկանով ավելի, քան Տանձուտ գյուղի եկամուտը։

Ըստ երեսութին, այդ հիսուն դահեկանը, որ Բոյիլասը կտակում է երկու վանքերի ու նրանց հոգևորականության կարիքները հոգալու համար, լրիս չեին ծածկելու նրանց ծախսը, դրա համար էլ Բոյիլասը իր երկրորդ՝ Պարաբունի գյուղից նրանց կտակում է երկուհարյուր մոդ հացահատիկ, հազար լիտր գինի և այլ ընդեղեններ ու պտուղներ։ Իրեն պատկանող շորբորդ գյուղը (Եսայասը) Բոյիլասը կտակում է իր փեսա Միքայելին՝ հինգ լիտր ոսկու դիմաց, այլ խոսքով՝ այդ կալվածքը նա վաճառել է։

Այս բոլորից բացի, Բոյիլասը բազմաթիվ եկեղեցական սպասներ և զանազան գրքեր իր կտակի համաձայն թողնում է իր կողմից կառուցված սուրբ Աստվածածնի վանքին, այն պայմանով, որ իր ժառանգները իրավունք ունենան օգտվելու դրանցից։ Սակայն Բոյիլասը այդ սպասեղենի և գրքերի կապակցությամբ ուրիշ պայման էլ է դնում իր ժառանգների առաջ։ Նրանք իրավունք շպետք է ունենային դրանք ուրիշին տալու կամ վաճառելու։ Եթե նրա դստրերից որևէ մեկը կառուցեր նոր մի վանք, այդ դեպքում միայն այդ սպասեղենը և գրքերը կարող են բաժանվել նրանց միջև։

Բոյիլասի կտակում կա ուշագրավ մի այլ կետ ևս։ Եթե իր ժառանգները՝ դստրերն ու փեսաները անխախտ կերպով կատարեն իր բոլոր հանձնարարությունները, ապա նրանք իրավունք պետք է ունենային տիրելու իրենց կտակված կալվածքներին, հակառակ դեպքում՝ Բուզինա գյուղն ամբողջությամբ թողնում է սուրբ Աստվածածնի վանքի հոգևորականներին, նույն այդ և սուրբ Վարվառայի վանքերի ծախսերը հոգալու համար։

Բոյիլասի կտակում ամենահետաքրքրականը նրա տրամադրության տակ եղած ստրուկների հիշատակության փաստն է։ Հայագետներն ու բյուզանդագետները կասկած շեն հայտնել Հայաստանում և Բյուզանդիայում միջին դարերում ստրուկների գոյության հարցի մասին, միանգամայն ճիշտ նշելով, որ ստրկությունը տվյալ ժամանակաշրջանում տնտեսության մեջ երկրորդական դեր էր խաղում¹։

¹ Այդ ժամանակն անու Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934,

Բոյիլասն ունեցել է երկու տեսակի ստրուկներ՝ ընդուժին (օչօշաւում) ստրուկներ, որոնք ծնվել են իր աղախիններից և արծաթաղին (անդուի) ստրուկներ։ Կտակից կարելի է հետևցնել, որ Կիրակոս անունով իր ստրուկին նա բերել է իր հետ Կապաղովկիայից, որովհետև այդ ստրուկը, ըստ կտակի, ձեծացել է Բոյիլասի հետ և նրա ճանապարհորդությունների ընթացքում՝ շատ շարշարվել։ Սակայն կտակում թվարկված ստրուկների մի մասի անունները հնարավորություն են տալիս եղրակացնելու, որ նրանք ձեռք են բերվել տեղում։ Արագոս, Սիլիդնու, Մուսես, Ղարիպ, Ապոսֆարես անունները կրող մարդիկ դժվար թե հույներ լինեն։

Բոյիլասն անուններով է հիշատակում այն ստրուկներին միայն, որոնց նա ազատություն է շնորհել։ Նրանք կազմում են տասներեք ընտանիք։ Մրանց նա տալիս է որոշ քանակությամբ դրամ, մի քանիսին էլ փոքր հողակտորներ և աշխատող անասուններ։ Բայց այն ստրուկներին, որոնց նա չի ազատում, այլ կտակում է, ավելի ճիշտ, նախքան կտակ կազմելը նվիրում է իր ժառանգներին, նա անվանապես չի հիշատակում և չի խոսում նրանց թվի մասին։

Հետաքրքրական է պարզել, թե ինչով էին զրադված Բոյիլասի ստրուկները։ Մեծ հավանականությամբ նրանք նախ և առաջ տնային ծառայություն են կատարել։ Ստրուկներից մեկը, Գրիգորիս անունով, զրադվել է գրադրությամբ, ձեռագրերի արտագրությամբ, գրշի գործերով։ Մյուս ստրուկների զրադմունքի մասին կտակում տվյալներ չկան։

Գ. Օստրոգորսկին Պատմոս կղզու վերաբերյալ 1073 թվականին գրված մի փաստաթղթի հիման վրա, ուր ասված է, թե գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ստրուկներ այլևս չկան Վարիս կոչվող կալվածքում, որովհետև բոլորը մահացել են, զալիս է այն եղրակացության, որ 11-րդ դարի երկրորդ կեսում արդեն ստրկական աշխատանքը գյուղատնտեսության մեջ չի կիրառվել¹։

Սակայն Վարիս կալվածքի դեպքը չի կարելի ամբողջ Բյուզանդիայի վրա տարածել, մանավանդ Բյուզանդիայի արևելյան շրջանների վրա, որոնք համեմատարար ավելի հետամնաց լինակում էին գտնվում։ Այնպես որ բացառ-

Խ. Սամուելյան, Ստրկությունը հին Հայաստանում, ՀՍԽՀ Պատմության և Գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», Գիրք թ., 1937 թ.: Նույնի, Հին Հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939 թ.: Ս. Հակոբյան, Ստրկությունը և ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիան հին Հայաստանում, ՀՍԽՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 8, 1948 թ.: Նույնի, Հայ գյուղացիության պատմություն, Գիրք առաջին, Երևան, 1957 թ.: Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, Երևան, 1956; Բ. Առաքելյան, Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը, «Պատմա-քանակական հանդես» № 2, 1958 թ.: Е. Э. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, «Византийский Сборник», Москва—Ленинград, 1945; Նույնի, Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., «Вестник Древней Истории», № 1, 1939; Н. В. Пигуловская. К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке, Ленинград, 1948; А. П. Карадан, Рабы и мистии в Византии в IX—X вв., Ученые Записки Тульского педагогического Института, вып. 2, 1951, М. Я. Сюзюмов, О правовом положении рабов в Византии, Ученые Записки Свердловского гос. педагогического института, вып. 11, 1955; Р. Браунинг, Рабство в Византийской Империи (600—1200), Византийский Временник, т. XIV, 1958; А. Наджиниколаи-Магава, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde Byzantin, Athènes, 1950.

¹ՏԵՇ Ա. Օստրոգորսկий, Византийские писовые книги, Byzantinoslavica, t. IX, fasc. 2 (1948), p. 239.

ված չէ, որ Բոյիլասի ստրուկները աշխատել են նաև գյուղատնտեսության մեջ:

Բոյիլասի կալվածքների վրա, ամենայն հավանականությամբ, աշխատել են նաև հողազուրկ գյուղացիներ, որոնք այդ ֆեոդալից հող էին վարձակալում: Բոյիլասն իր կտակում հիշատակում է մարդկանց, որոնց նա անվանում է ուստի չեղացած մարդիկ: Մրանք ըստ երեսութիւն այն գյուղացիներն էին, որոնք թեև անձնապես կախված չէին իրենից, բայց կախված էին տնտեսապես, մարդիկ, որոնք բյուզանդական աղքյուրներում կոշվում են միսթիոսներ¹ վարձակալներ, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում՝ «վարձաւոր մշակք» կամ «վարձկանք»: Որ Բոյիլասը վարձակալման է տվել իր հողերի մի մասը, այդ հաստատվում է նաև այն փաստով, որ նա Տանձուտ գյուղից ստացել է տարեկան ութսում դահնեկան պախտ (πάχτον), որը ոչ այլ ինչ է, քան վարձակալման (արենդի) վճարը:

Ինչպես ցուց են տվել Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությամբ զրադված մասնագետները, բյուզանդական ֆեոդալական տնտեսության բնորոշ զծերից մեկն էլ այն է, որ հողային ռենտան գրլիավորապես դրամական է եղել: Դրամական միավորներով էին հաշվվում նաև եկամուտները²: Բոյիլասի կտակի մեջ էլ մենք նույն բանն ենք տեսնում, մի հանգամանք, որ ցուց է տալիս, թե Բյուզանդիայի համար այդ բնորոշ երեւութը գոյություն ուներ նաև Բյուզանդիայի կողմից զրավված հայ-վրացական շրջաններում:

Բոյիլասի կտակը հաստատում է բյուզանդական կյանքի մի այլ կողմը ևս: Տվյալ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է այն փաստը, որ ստրկատեր ֆեոդալները ազատ են արձակում իրենց ստրուկներին: Բոյիլասի կտակում գրված է, որ նա ազատություն է շնորհում իր ստրուկներից տասներեք ընտանիք: Բյուզանդակետ Ա. Սյուզյումովի կարծիքով ազատ արձակված ստրուկը դառնում էր լիիրավ, բոլորովին ազատ: Իր այս ենթագրությունը նա հնարավոր է համարում հիմնավորել նաև Բոյիլասի կտակը վկայակոչելով³: Մի ուրիշ բյուզանդակետ՝ Ա. Կաժդանը գալիս է այն եղրակացության, որ ազատ արձակված ստրուկները դառնում էին կախյալ վարձակալներ⁴: Սույն կտակի տվյալների հիման վրա գալիս ենք այն եղրակացության, որ Բոյիլասը, շնայած խոսքով հայտարարում է իր ստրուկներին լիակատար ազատություն շնորհելու մասին, բայց այնուամենայնիվ, ստրկի և ազատություն ստացած ստրկի միջև մեծ տարրերություն չի եղել: Ազատված ստրկի հետ տերը նույնպես շարունակում էր վարվել իր ցանկության համաձայն: Բոյիլասը ասում է իր աղախին Սիլիկոնուի մասին, որ նրան ազատ է արձակել, բայց միաժամանակ դրում է, որ նույն այդ աղախնուն տալիս է իր դուստր Մարիամին, որպեսզի նրան ծա-

¹ Միօթիոնների մասին տես Ե. Է. Լուպշի, «Византийское крестьянство и славянская колонизация», «Византийский Сборник», Москва—Ленинград, 1945, стр. 126 и сл.; А. П. Каждан, «Рабы и мистии в Византии в IX—X вв.», Ученые Записки Тульского педагогического института, вып. 2, 1951.

²Տես Գ. А. Острогорский, «Византийские писцовые книги», Byzantinoslavica, т. IX, 2, 1948, р. 295—296.

³ М. Я. Сюзюмов, «О правовом положении рабов в Византии», Ученые Записки Свердловского гос. педагогического института, 1955, вып. 11, стр. 186.

⁴ А. П. Каждан, «Рабы и мистии в Византии в IX—X вв.», Ученые Записки Тульского педагогического института, 1951, вып. 2, стр. 77.

ուայի (բառացի՝ ստրկություն անի՝ չհօջանքեալ) հինդ տարի ևս Ազատ արձակված ստրուկների այդպիսի դրության մասին վկայում են նաև բյուզանդական օրենսգրքերը։ Աշնակես որ ազատված ստրուկների լիակատար ազատության ու լիիրավության մասին շի կարող խոսք լինել։ Ա. Կաժդանի ենթադրությունը այն մասին, որ ազատ արձակված ստրուկները դառնում էին միսթիուներ, այսինքն վարձակալներ, ֆեոդալից արենդով հող վերցնողներ, շատ հավանական է։

Վերջացնելով իր կտակը, Բոյիլասը նրա ճշգրիտ կատարման համար նշանակում է հոգաբարձուներ և խնամակալներ. դրանք էին բազմիցս հիշատակված մագիստրոս Վասիլիոսը, նրա եղբայրը վեստարիսոս Ֆարեսմանեսը, թեմի եպիսկոպոսը, Բոյիլասի երկու փեսաները՝ սպաթարուկանդիդատ Գրիգորիոսը և մերարխոս Միքայելը և վերջապես սուրբ Աստվածածնի վանքի ավագ քահանան։

Կտակը ավարտվում է ցուցմունքով այն մասին, որ գրված է Թիոդորոս վանականի ձեռքով, աշխարհի արարշագործության 6567 թվականին, ապրիլ ամսին, որ համապատասխանում է մեր թվարկության 1059 թվականին, և որ նրա տակ ստորագրել են բոլոր վկաները։ Կտակի վերջում սակայն մեղ հասել է միայն Եվստաթիոս Բոյիլասի ստորագրությունը։

* * *

Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակի հայերեն թարգմանությունը կատարել ենք Բենեշելի հրատարակած բնագրի հիման վրա, որոշ աննշան ուղղումներով, որոնց մասին առանձին առանձին խոսվում է ծանոթագրությունների մեջ։ Զեռքի տակ ենք ունեցել նաև ձեռագրի միկրոժապավենը, որը կենինգրադի Մալտիկով-Շենդրինի անվան Հանրային գրադարանի հունարեն ձեռագրերի բաժնի վարիչ Ե. Է. Գրանուրեմի սիրալիր օգնությամբ ստացանք Փարիզի Աղքային Մատենադարանից։ Ծանոթագրությունները կազմված են այն հաշվով, որպեսզի ոչ միայն բացատրեն կտակի մութ կետերը, այլ որոշ շափով բացահայտեն սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Բյուզանդիայի տիրապետության տակ ընկած հայ-վրացական շրջաններում կտակի գրության ժամանակաշրջանում։

ԵՎՍՏԱԹԻՈՍ ԲՈՅԻԼԱՍԻ ԿՏԱԿԸ

Քանի ժամանակն է, ես ցանկացա հստակ և արթուն մտքով, հանդարտ ու կատարյալ կերպով կարդի բերել իմ գործերը, որովհետեւ աղոտ հիշողությամբ հնարավոր չէ ոչինչ անել։

Ես ոչ մի կերպ չեմ կարող պատմել, թե ինչքան վիշտ պատճառեցին ինձ խառնակ ժամանակները։ Ես անշափ տանջվել եմ գժրախտություններից, ինձ ամեն կողմից անդադար հարվածել են կոհակները, ինչպես նավարեկյալին. մինչև որ ես գաղթական դարձա իմ ծնված երկրից՝ պանդուխտ, հայրենիքի սահմաններից հեռու¹, կտրելով շաբաթ ու կեսվա ճանապարհ։ Հաստատվելով այլ հավատք պաշտող և ուրիշ լեզվով խոսող ժաղովուրդների մեջ, ես արժանացա պայծառափայլ և հոշակավոր դուքս Միքայելի մեծ պաշտպանությանը. որի հրամանների տակ ես տասնհինգ տարի ծառայեցի պետությանը, իսկ այ-

նուշետև, երբ ես ութ տարի էր, որ հեռացել էի ծառայությունից, նա իր հոգին առաքինի կերպով ավանդեց, իսկ նրա պայծառափառ որդին մեծափառ մագիստրոսը, ամեն կերպ զնահատելով իմ ծառայությունները և ամենից առաջ ազատությունը, ինձ օժանդակեց մեծ բարերարություններով։ Բայց մեր հոգու վրա կախված ծանրությունը մենք ի վիճակի շենք իմանալու, դրա համար ես վաղուց դիմել եմ ապաշխարության, ելակետ ունենալով ինձ մնացած կյանքը, և ամեն ինչ զցելով ամենատես դատաստանին, իմ խոսքի սկզբում և վերջում (սուրբ) երրորդությունն եմ վկայակոչում։

Հանուն հոր և որդիլո և հոգվույն սրբո (ես) Եվստաթիոս խրիստորիկլինի պրոտոսպաթարիոս³ և Հյուպատոս⁴ ներկա զրավոր և ստորագիր գաղտնի կտակը անում եմ, կազմում ու թողնում իմ սեփական մտադրությամբ, անբռնադատ կամքով։ Այդ գործում ինձ ոչ ոք չի պարտադրել, չի ստիպել, չի հեգնել, չի խարել, չի նենգել, այդ ես կատարում եմ գործի իմացությամբ, առանց խարեւության ու կեղծիքի, ընդհակառակը լիակատար ցանկությամբ ու ամբողջ հոգով, հստակ ու առողջ մտքով ու քաջառողջությամբ, ողջամտորեն, ունենալով իմ բոլոր մտավոր զգայարանները կարգին վիճակում⁵։

Սկզբից ես ի վերուստ բախտն ունեցա ազատ ծնվելու և բնությամբ առողջ ես ուղղափառ եմ և լրիվ համաձայն յոթ սուրբ և տիեզերական ժողովների որոշումներին և սահմանումներին։ Մինչև օրս պետության հանդեպ ոչ մի հանցանք չեմ գործել, որն ինձ պատասխանատու աներ որևէ բանում։ Մինչև այսօր մարդասերի անսահման հոգատարության շնորհիվ, թագավորական՝ աստվածային բաղկի շնորհիվ և վերեւում հիշատակած իմ տիրոջ և տիրակալի՝ դուքսի անշափ բարիքների ու բարեգործությունների շնորհիվ ես ունեցել եմ ազատ և անկաշկանգ կյանք և (հուսով եմ), որ նրանից հետո նրա որդի պայծառափառ մագիստրոս և ժառանգորդ տեր Վասիլիոսը նույնպես (այդպիսի) վերաբերմունք կցուցաբերի իմ հանդեպ։

Ես գաղթեցի այս երկիրը իմ հայրենիքից, իմ օրինավոր կնոջ, ողորմած Աննայի հետ ամուսնանալուց հետո։ Ես ինձ հետ ունեի իմ հավաքած բոլոր փողերը, որոնց ավելացան նաև իմ արդար վաստակով ձեռք բերվածը։ Ինձ շնորհվեցին երկու դուստր և մեկ որդի։ Իմ որդին լրացնելով իր կյանքի երրորդ տարին վախճանվեց ինդիկտիոնի վեցերորդ տարում⁶, իսկ ինդիկտիոնի իններորդ տարվա⁷ սկզբին նրա մայրը և իմ կենակիցը, կրոնավորյալ, աստծոնախամությամբ հետևեց որդուն, ամբողջ կյանքս երկու դուստրերի հետ զցելով անշափ տիրության մեջ⁸։ Նրանց մասին ես հոգում էի մինչև ընթացիկ ինդիկտիոնի տասներկուերորդ տարին⁹, ինչքան որ հնարավորություն էր տալիս աստծու անճառ կամքը։ Բայց մահվան միտքը ինձ անընդհատ տանջում է։ Աշքի առաջ ունենալով տարածամ և անակնկալ (մահը) ես կամեցա կարգի բերել իմ գործերը։ Նախ և առաջ ես ավելի վեհ ու ավելի կարեսոր հոգով էի մտահոգված, այն է որպեսզի աստված հիշվի, որպեսզի հոգին աստվածային ներշնչմամբ նմանվի նախատիպի կերպարին, իսկ մարմինը շեղվի ցանկությունների ուղուց։ Ես նկատի ունեմ եկեղեցին, այն է աստծու և աստվածամոր տաճարը։

Իմ այս գաղթականության սկզբում, երբ ես այստեղ ժամանեցի և բնակվեցի, այս վայրը, որ ես ստացա, գարշահոտ էր, անտանելի, դա օձերի, կարիճների և վայրի գաղանների բույն էր, ինչ որ բոլորովին հանգիստ շեր տա-

իս դիմացն ապրող հայերին, որոնք սարսափահար էին եղել¹⁰: Այդ վայրը շատերի համար անանցանելի էր և (այդ պատճառով) շատերը շգիտեին, թւ ինչ է այնտեղ կատարվում¹¹: Դրա համար ես, սաղմոսի ասածի նման¹², սրով ու հրով այն մոխրի վերածեցի, իսկ այնուհետև այնտեղ կառուցեցի բնակարան և սուրբ վանք ի հիմանց, կարդի բերեցի արոտավայրերը, [տնկեցի] անտառներ, այգիներ, պարտեզներ, [անց կացրի] առուներ, [կարգի բերեցի] ագարակներ, [կառուցեցի] ջրաղացներ և ինչ որ¹³ պիտանի էր և անհրաժեշտ: Բացի դրանից, կարգի բերեցի իմ Յուղինա¹⁴ կալվածքը¹⁵, որը մինչ այդ կատարյալ ամայի էր, և դժվարությամբ մշակեցի, ինչպես նաև Եսայաս գյուղը¹⁶, որն անապատ էր և աղքատ, բացի Զալիմա անապատից: Ուզիկի գյուղը և Խուսպակրատը¹⁷, Կոպտերիոն գյուղը, Օփիդորունի գյուղը և Կուսներիան, որոնք վաղուց անապատ էին և անընակելի¹⁸, և մեծ ծախսերով կարողացա կարգի բերել: Ուզիկի գյուղը և տվեցի նրանց, որոնց ժառանգ համարեցի, դրա հետմեկտեղ տալով գործարքը հաստատող վկայականը: Իսկ Կոպտերիոն գյուղը և Խուսպակրատը տվեցի հարազատ եղբայրներ որբեր Խրիստոփորոսին ու Գեորգիոսին և նրանց աղքատ ու որբ Հորեղբորորդուն: Իսկ Օփիդորունի գյուղը և Կուսներիան Կալմուսիի հետ միասին ես տվեցի իմ Հանգուցյալ դուքսին ու տիրոջը, վերջինիս խնդրանքով, օգտագործման համար, գրավոր պայմանագրի հիման վրա: Իսկ Վարդա պրոաստիոնը¹⁹ առանց որևէ բարենորդության, ինչպես որ այն ստացել էի, տվեցի պայծառափայլ մագիստրոս տեր Վասիլիոսին, նրա կողմից սկարտադրվելով այն վաճառել [իրեն], նրա արժեքի գիմաց ոշինչ շատանալով, այլ միայն պարտքով, որի մասին, ինչպես նաև նրա այլ սկարտքերի մասին, քսանհինդ լիտր²⁰ ընդհանուր գումարով [ունեմ] գրավոր ստացականներ պայծառափայլ մագիստրոսից, հանգուցյալ դուքսից և Հանգուցյալ դքսունուց՝ իմ տերերից: Այդ բոլորի դիմաց ես նրանցից ոշինչ շեմ ստացել: Այդ մասին թող միջնորդի և դատի աստծու ամենահաս նախախնամությունը: Սրտագետ աստվածը վկա, ես մինչև այժմ ոչ մի նենգություն կամ շարամտություն շեմ ցուցաբերել ոչ նրա (իմա՝ դուքսի — Հ. Բ.) հանդեպ, ոչ էլ նրա որդիների՝ իմ տիրոջ որդիների հանդեպ: Ես ոչ մի ստորոտիթյուն շեմ արել նրանց հանդեպ, ոչ մտածել եմ, ոչ էլ գրել [նրա դեմ] որևէ զրպարտություն, այլ առանց դավի և կամավոր կերպով մինչև իմ մահը ես նրանց համար տագնապների մեջ եմ ընկել, կատարելով մեծ ու անհուսալի գործեր, ամենազոր աստծու շնորհիվ, անհաղթ խաշի օգնությամբ և իմ աստվածածնի միջնորդությամբ, շնայած դրան, որ ես նրանց կողմից և նրանց միջոցով շատ ու շատ դժվարությունների և վտանգների հանդիպեցի: Նրանք նույնիսկ իմ կյանքը դավեցին: Բայց ստանալով [աստծու] ամենատես աշքի օգնությունը ես այդ բանում ինձ բոլորովին շկորցրեցի:

Ինձ մնացած շորս կալվածներից և պրոաստիոններից Տանձուտը, նույն ինքը Սալիմը, լեռնային հողերով, որը բաժանում է ինձ պատկանող շրաբքի հողերը անջրդիներից, այսինքն այդ պրոաստիոնի ամրող պախտը²¹ ություն դահեկանը²² և էննոմիոնը²³, ի բաց առյալ այն շորս զեզոտոպիոնները²⁴, որոնք ես շնորհել եմ որպես կտակ և լեզատ²⁵ իմ կողմից ազատ արձակված ստրուկ-ներին²⁶, ես տվեցի որպես օժիտ իմ առաջին և հարազատ դստեր իրինեին և նրա կողակցին: Ահա այդ ություն դահեկանին, արոտատեղիներին և ամրող նշված պրոաստիոնի հողերին թող տիրի իմ այդ նույն դուստրը, դա իր հայ-

բենական ժառանգությունն է և իր օժիտը երեսուն լիտրի արժողությամբ²⁷: Այդ բոլորի հետ նա նախապես ստացավ նաև շարժական, ինքնաշարժ և դյուրաշարժ²⁸ գույք, մի մասը գաղտնի կերպով, մյուսը բացահայտ, այն է ստրուկ-ներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ²⁹: Թող նա այդ բոլորն ունենա իմ օրհնությամբ և կամքով, թող նա ապրի իմ տան մեջ բարեպաշտությամբ և ուղափառորեն բաղաքավարելով, վճարելով եկեղեցական³⁰ և թագավորական հարկերը, ինչպես որ սահմանված է:

Նրա հարազատ քրոջ և իմ խեկան դուստր Մարիային ես տվեցի որպես օժիտ տաս լիտր [արժողությամբ] շարժական, ինքնաշարժ և դյուրաշարժ գույք, այն է ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ: Ցանկանալով, որ այդ [օժիտը] լրացնեմ ու հասցնեմ նրա քրոջ օժիտի՝ երեսուն լիտրի շափին, որը [միաժամանակ] նրա ժառանգությունն է, ես նրան տվեցի իմ Բուղինա կալվածքի կեսը: Այդ երկուսի գումարը կազմում է երեսուն լիտր օժիտ և հայրենական ժառանգություն: Այդ նույն իմ կալվածքի մյուս կեսը ես թողնում եմ իմ Աստվածածնի վանքին, որը ես ի հիմանց կառուցեցի, որպեսզի նրան ծառայող միաբանները լիակատար և անվերադարձ կերպով տիրեն նրան, որպես իմ հոգատարության արտահայտություն: Քահանաներին և սարկավագներին որպես ոռնիկ թող վճարվի քսանվեց [դահեկան], վանքի ջահընկալության³¹ համար տասներկու [դահեկան]: Սուրբ վկա Վարդառայի վանքին, որը միաժամանակ հանդիսանում է իմ հարազատ մոր, որդուս Ռոմանոսի և իմ կողակցի հանգստարանը, որը դառնալու է նաև իմ թշվառիս ու անարժանիս [հանգստարանը], թողեցի վանքի պաշտոնավարության, հոգեհանգիստների, ինչպես նաև թաղումների համար տասներկու [դահեկան]: Բացի զրանից, իմ Պարաբունի³² գյուղից երկու հարյուր մոդ³³ ցորեն, հազար լիտր³⁴ գինի, ընդեղեններ և պտուղներ³⁵ աստծու տնօրինությամբ: Իսկ նսայաս գյուղը հինգ լիտր [ոսկու] դիմաց տվեցի իմ փեսա Միքայելին:

Եթե աստծու շնորհիվ և իմ աստվածածնի միջնորդությամբ իմ երկու դուստրերը և փեսաները միմյանց հետ համերաշխ, խաղաղությամբ և սիրով ապրեն և [բոլորը] բնակվեն իմ բնակարանում, որը [գտնվում է] աստվածածնի [վանքի] դիմաց, ապա թող նրանք ունենան նաև իմ ամբողջ կայքը՝ շարժական, ինքնաշարժ և անշարժ ունեցվածքը, ինչպես ստրուկներին, որոնք նախօրոք նվիրաբերվել են, այնպես էլ անշունչ գույքը, որ նրանք ստացել են, այնպես որ պարզ է յուրաքանչյուրի բաժինը:

Ես ոչ ոքի ոչ մի դրամ պարտական շեմ մնացել, բարերար աստվածը ծախսվածի համեմատ էլ տալիս էր: Նույնպես ես ոչ մի ուրիշ մարդու շեմ թողել ոչ մի դահեկան, ոչ էլ զանազան առարկաներ, բացի սուրբ ու սրբազան սպասներից, որոնք վաղուց նվիրաբերել եմ իմ կողմից կառուցված ամենասուրբ վանքին, այն է պատվական ոսկեղեն խաչը, որն ունի [սրբերի] կիտվածանկար³⁶ պատկերներ և վեց հատ ակներ: Մեկ ուրիշ թափորի խաչ, արծաթապատ, որն ունի բարձրաքանդակ [պատկերներ], մի փոքր արծաթյա խաչ: Սրբազան անոթներ՝ սկիճ, քամոց, աստերիսկոս³⁷, հաղորդության երկու գդալ, մաղղմա, մի այլ խորը [մաղղմա], բուրվառ, բոլորն էլ արծաթյա, ոսկեղրած: Կախվող կանթեղներ: Այս բոլորի արժողությունն է երեք հարյուր [դահեկան]: Մի ուրիշ սկիճ փայտյա իր ստրօնվ, այն է մետաքսյա կարմիր ղենջակ և սկիճների քողեր՝ վեց հատ: Երեք անարող³⁸, պարսկական կանաչով սպիտակ դրոշ:

զոհամատուցման բաժակ³⁹: Քահանայի հինգ սքեմ և փիլոններ՝ երկու սև փիլոն, շորս սպիտակ փիլոն, մեկ կարմիր, որը թաքցրել է նիկոլան, ընդամենը յոթ փիլոն իրենց ուրարներով և փորուրարներով: Երկու հատ եմիփորոն, ամրողությամբ մետաքսից, շորս մեծ ղենջակ, սուրբ սեղանի ծածկոց թանկագին կտորից⁴⁰, որի վրա ասեղնագործված են խաչեր և տառեր: Մի ուրիշ մանիշակագույն մետաքսյա, ապա կարմիրը և սպիտակը: Արծաթյա ուկեցրած ուրիշ սպասեղեն — արծաթե կանթեղ, սուրբ մասանց տուփեր լի մասունքներով: Ութ հատ ուկով նկարված մոմաներկ սրբապատկերներ, այն է խաչելության երկփեղկ պատկերը, սուրբ Գևորգի վահանածե պատկերը, սուրբ Թեղողորոս սուրբ Գևորգի հետ, աստվածածնի մի փոքր պատկեր, սուրբ Բարսեղի [պատկերը], աստվածածնի երկու մեծ պատկերներ, խաչելության վահանածե պատկերը, ընդամենը ութ հատ: Տասներկու հատ արույրե ուրիշ սրբապատկերներ: Ուկով նկարված հյուլոգրաֆիական⁴¹ երեսուն այլ սրբապատկերներ, որոնք [պատկերում են] տերունական և զանազան սրբերի տոներ: Տարբեր սրբերի տաս հատ փոքր [պատկերներ], որոնցից ութ հատը ծածկվող տեսակից, իսկ երկուսը տարբեր: Երկու հատ պղնձե և հինգ հատ երկաթե մոմակալներ: Մեկ փոքր ջահ, երկու ութլուայա աշտանակ, բազմաթիվ կանթեղներով վեց ջահ, իրենց շղթաներով, շորս հատ խնկաման, երկու հատ խընկանոց:

Զանազան գրքեր: Իմ թանկագին, ավելի ճիշտ անգին դանձը՝ սուրբ և սրբապան Ավետարանը, որն ամրողությամբ ուկով է գրված և ունի շորս ավետարանիշների ուկով նկարված պատկերները և ունի կիտվածանկար զարդեր: Այն կազմված է մանիշակագույն կտորով, որի վրա ուկե և արծաթե թելերով հյուսված են վեց⁴² զարդանկարներ, կա ճարմանդ: Բացի գրանից տառերը նկարագարդ են, պատկերված է նաև ծննդի սուրբ տոնը: Նրա վրա կան ութսուն ինն ուկե գամեր⁴³, Մեկ ուրիշ մագաղաթյա ավետարան: Մեկ փոքր քառավետարան հասարակ գիրք: Մեկ ուրիշ [գիրք], որը [բովանդակում է] շորս ավետարանների մեկնությունները: Ճանապարհի մի փոքր գիրք Գործք առաքելոցը, մեկ ուրիշ մեծ շափսի [Գործք առաքելոց], որը բովանդակում է նաև Լիմոնարիոնը⁴⁴: Ծննդոց գիրքը և մարգարենությունները: Մեկ ուրիշ...⁴⁵ գիրք Հնգամատյանը և թագավորությանց երկու գրքերը: Պանդեկտեսը⁴⁶: Մեկ տոնացույց: Երեք կոնդակարներ⁴⁷: Մեկ մեծ գիրք, որը բովանդակում է և Ան լոիպայի երկու ճառերը և նրա վարքը⁴⁸, Մեկ ուրիշ գիրք Դամակացին⁴⁹, որը բովանդակում է նաև Աստվածաբանի երգերը⁵⁰: Մեկ ուրիշ գիրք Մելիսան⁵¹: Ապա Պանարիոնը⁵²: Մեկ սաղմոսարան իր մեկնաբանությամբ: Մեկ տաղարան և երկու հագներգություն: Մետաքրաստական շորս գիրք⁵³, երկու հայսմավուրք, որոնք բովանդակում են նաև տարբեր ընթերցանություններ: Մեկ ճառընտիր և մեկ ուրիշը, որ բովանդակում է տարբեր ճառեր: Մեկ ուրիշ գիրք, որ բովանդակում է Պարսկականները⁵⁴ և այլ տարբեր բաներ: Մեկ ուրիշ գիրք [գիրք]: Ուկերերանի բարոյախոսությունները, երեք գիրք: Սուրբ Բարսեղի վեցօրյա արարշագործությունը⁵⁵ և Ուկերերանի տեսրակները: Մեծ Բարսեղի հակածառությունները, տասնեւեց տետրակ: Մեկնիշները: Քաղկեդոնի ժողովի գործերը⁵⁷: Հողեգոսը⁵⁸: Մեկ կանոն շարակնոց: Մեկ ուրիշ կանոն շարակնոց, որն ունի նաև հին և նոր կտակարանները համառոտ կերպով: Օրինաց [գիրքը]: Աղեքսանգրը⁵⁹: Լեկիպեննու: Երա-

պահան։ Տասներկու հայրապետաց գիրքը⁶¹, Եղովազոսը⁶², Պիսիդեսը⁶³, Մալեինոսը⁶⁴, Նիֆոնը⁶⁵, Փիլոնը⁶⁶, Երկու Սանդուխսք [աստուածային ելլից]⁶⁷, Երկու ժամանակագիրներ։ Էպանիկտիրին⁶⁸, քերականության հարցեր, մեկ ուրիշ [գիրք] հարանց վարքը, Երկու գիրք նախերգանաց հագներգության, Հնգամատյանը, հինգ ութ ձայնից շարակնոց, Երկու տաղարան։ Երեք ձայնից շարակնոց։ Վեց հայսմավորք, Ուկերերանի տարրեր գործեր։ Մեկ ուրիշը, որն ունի հարցեր և սուրբ Խսիդոր Պելուսիուսի թղթերը⁶⁹։ Կոնք և դույլ և [սուրբ] սեղանի ծածկոց։

Ահա սրանք նվիրաբերվել են սուրբ վանքին այն պայմանով, որ նրանցից օգտվեն և նրանց վրա տիրեն իմ երկու դուստրերը, սաղմոսելու, կարդալու և պարապելու համար, բայց ոչ մի դեպքում շտան ուրիշ մարդկանց, այլ միայն [իրենք] օգտվեն նրանցից, ինչպես որ պետք լինի, եթե որ պետք լինի և որտեղ որ պետք լինի, միաբանների կամքով և համաձայնությամբ։ [Նրանց եմ թողնում] նաև իմ շորս կալվածների տնօրինությունը, եթե պետք եղածին պես կատարեն իմ կողմից սահմանվածք։ Այդ մասին ես վերևում, տարրեր տեղերում մանրամասն ասել եմ։ Ահա այսպիս թող իմ երկու դուստրերը տիրեն նրանց (իմա՝ վաճառին նվիրաբերվածին — Հ. Բ.), ինչպես նաև իմ Սալիմ, Բիդինա, Եսայաս և Պարարոնի [կալվածքներին], եթե նրանք ապրեն սիրո և խաղաղության մեջ։ Նրանք թող միասին կատարեն տոները, Հոգեհանգիստները, իրենց վրա վերցնեն վանքի և միաբանների ամբողջ հոգուր, ինչպես նաև իմ բազմաշարշար հոգու։ Կատարել հետեւյալ սուրբ տոները։ Աստվածածնի էպիլուսիան⁷⁰, ննջումը, կենարար խաչի վերացումը և [աստվածածնի] մուտքը տաճար։ Հոգեհանգիստներ կատարել իմ ծնողների համար նոյեմբերի հինգին, իմ ողորմած կողակցի համար՝ սեպտեմբերի քսանվեցին, և այնուհետև ինչքան որ կարողություն տա աստված։ Ճշգրտությամբ պահել երեք սուրբ պահքերը, այն է մեծ պահքը, սուրբ առաքյալներինը և ծննդյանը, ինչպես նաև շորեցարթի և ուրբաթ օրերինը, բացի զատկի ու տասներկու օրվանը⁷¹, ըստ յոթ [տիեզերական] ժողովների ավանդության։ Որպեսզի նշված Հոգեհանգիստները անխափան կատարվեն, ինչպես նաև որպեսզի սուրբ վանքի ծառայողները առանց գայթակղության և անխափան կատարեն իրենց պարտականությունները, այդ բոլորի համար ես տվեցի իմ աղատ կալվածքի եկամուտը։ Եթե այդ (վերևում նշված) բոլոր իմ (ցանկությունները), իմ զավակներն ու ժառանգները սիրով և ճիշտ կատարեն, ապա թող նրանք լինեն իմ ամբողջ սեփականության տերն ու տիրականը։ Սակայն եթե այդ գործը իմ ժառանգները լրեն կամ զլանան, թող նրանք տիրեն իմ տան, Սալիմի, Եսայասի և Պարարունիոնի վրա, իսկ Բուզինա կալվածքը թող մնա միաբանների և երկու վանքերի ծախսերը հոգալու համար, ինչպես վերևում ասվեց։

Իմ ընդունների⁷², այն է իմ ստրուկների մասին ես անցյալում հոգացի և բոլորին աղատ արձակեցի և նրանց շնորհեցի լեգատներ (այդ ստրուկներից ոմանք արդեն մահացել են, ոմանք էլ գեռ կենդանի են), որպեսզի նրանք աղատ, բոլորովին աղատ և օրենքների համաձայն հոռմեական քաղաքացիներ լինեն, ըստ իրենց կողիկելլուների⁷³։ Թող նրանք աղատ, բոլորովին աղատ առհավետ տիրեն իրենց [իմ կողմից] տրված զեկոտոպիոններին։ Նախ և առաջ կիրիակոսը, որն ինձ հետ է մեծացել և իմ բոլոր ճանապարհորդությունների ընթացքում շատ շարշարվել։ Ես նրան տվեցի աղատ կին՝ վանական և երեց

Ալիմնուի հարազատ քրոջը, կատարելով ամուսնական բոլոր ծիսակատարությունները: Իմ ծանր հիվանդության ժամանակ ես նրան որպես լեզատ թողել էի տասնհինգ [դահնեկան] և ապրանքով ինչ որ նա ուներ հագուստեղեն և տնային իր: Ենդիկտիոնի վեցերորդ տարին⁷⁴ ես նրան թողեցի ևս տաս [դահնեկան], իսկ այժմ, իմ կյանքի վերջում, երբ նրա Կոնստանդին որդուն Աստվածածնի [վանքի] միաբան դարձրի, թողնում եմ ևս տասը [դահնեկան]: Նույնպես իմ աղախին Սեմնիին, ես նրան երկու անգամ լեզատ շնորհեցի, իսկ նրա որդուն՝ Վասիլիսին կին տվեցի, պատվեցի միաբանի պաշտոնով և թողնում եմ նրան մեկ աղատ զեզոտոպիոն և տաս [դահնեկան]: Հարազատ քույրեր Սոֆիային և Մարիցային, նրանց ամուսիններին ու երեխաներին ես աղատ, բոլորովին աղատ արձակեցի, շնորհելով նրանց լեզատներ անցյալում երկու անգամ, իսկ այժմ թողնում եմ Արասգոսին մեկ զեզոտոպիոն, Լասկարիսին մեկ բոլորոտոպիոն⁷⁵, նույնպես և Նիկիտասին, որին անցյալում միայն մեկ անգամ լեզատ էի շնորհել, այժմ թողնում եմ մեկ բոլորոտոպիոն և երեք [դահնեկան]: Իսկ որովհետև Արասգոսի որդուն Գեորգիոսին և Լասկարիսի որդուն Միքայելին Աստվածածնի [վանքի] միաբաններ դարձրեցի, դրա համար թողնում եմ որպես լեզատ Գեորգիոսին Հինգ, իսկ Միքայելին երեք [դահնեկան]: Մարկիանոսը օրինական կարգով ամուսնալուց հետո, թող նա էլ աղատ լինի և ստանա որպես լեզատ ինչ որ պատահի: Սոտիրիկոսին աղատ արձակելով և լեզատ շնորհելով արձանագրեցի կողիկելուսում⁷⁶: Իսկ Գրիգորիոսին և նրա կնոջ Թեոդորային աղատում եմ իմ կողակցի՝ ողորմած Աննայի հոգու փրկության համար: Նրան (իմա Գրիգորիոսին — Հ. Բ.) և Աստվածածնի [վանքի] միաբան դարձրի և նա թող ստանա սարկավագին համապատասխան կերակուրը և ինչ որ վաստակի իր գրչի արհեստից: Իսկ որպես լեզատ ես նրան թողնում եմ երեք [դահնեկան]: Աղատ արձակած իմ ընդուժիններից և արծաթագին⁷⁷ ստրուկներից ինչքան որ արու զավակներ ծնվեն, թող նրանք դաստիարակվեն Աստվածածնի վանքում, սովորեն սուրբ գիրքը, մտնեն միաբանների դասը, իրենց [ապրուստն] ստանալով վանքից, իսկ եթե լինեն կանայք կամ տղամարդիկ, որոնք կցանկանան ծառայել իմ ժառանգներին, թող նրանք ստանան իրենց ոռնիկն ու կերակուրը փոխադարձ համաձայնությամբ⁷⁸, [իմ ժառանգները] ոչ մի իրավունք շունեն որևէ կերպ նրանց վաճառելու կամ նվիրելու: Ես ցանկանում եմ, որ նրանք (իմա ժառանները — Հ. Բ.) լինեն բացարձակապես աղնվական և աղատ⁷⁹:

Նախկինում աղատ արձակված Սիլիդնուին ես տվեցի իմ դուստր Մարիամին, որպեսզի նա նրան ժառայի ընթացիկ ինդիկտիոնի տասներկուերորդ տարվանից մինչև [հաջորդ] ինդիկտիոնի առաջին տարին⁸⁰: Նրան (իմա Սիլիդնուին — Հ. Բ.) և ամուսնացրեցի իմ ստրուկ Ապոսֆարիոսի հետ: Ես ցանկանում եմ, որ նա էլ աղատ լինի և ստանա որպես լեզատ [իր կնոջ հետ միասին] երեքական դահնեկան: Նույնպես իմ ստրուկ Մուսեսին⁸¹ և նրա հոր Դարիալին [ես աղատ արձակեցի] իմ սիրելի որդու Ռոմանոսի [հոգու] փրկության և նրա հիշատակի համար:

Չնայած, որ ես արդեն դադթել եմ իմ բարեպաշտ թեմայից, իմ հայրենիք Կապաղաղովկիայից, բայց չեմ ուզում [անուշաղրության] մատնած լինել իմ մեր կողմից այնտեղ կառուցված երեք հիերարխների անվան եկնղեցին, դրա համար [այդ եկեղեցուն] հոգալու համար ես վերադիտող և տեր նշանա-

կեցի Մողեստոսին: Իմ հարազատ քրոջ հավատացյալ իրեների երեխաներին [ևս թողեցի] երեսուն հյուպերապյուրոն⁸², իսկ եկեղեցուն՝ եղած ամբողջ սրբազան գույքը, այն է արծաթե խաչեր, ոսկեղնձ սրբապատկերներ, հին դրեր, դրանց վրա ավելացրած նաև քահանայի սրեմ:

Այսքանը սուրբ և սրբազան հաստատությունների մասին: Իսկ վերևում հիշատակված լեզատները, ինչքանը որ ինձ կհաջողվի բաժանել աստծու օդությամբ և աստվածածնի միջնորդությամբ, ևս այդքանին էլ շնորհակալ եմ: Բայց եթե ինձ հասնի մարդկանց համար ընդհանուր վախճանը, ապա [այդ սուրբ հաստատություններին] իմ կալվածների տարեկան պախտից⁸³ թող բաժին հանվի, հասկանալի է դուրս հանած թագավորական հարկերը: Իսկ ավելացածը թող բաժանվի աղքատներին, որոնք իմ եղբայրներն են և տերերը: Եթե պատահի, որ գտնվեն ինձ պատկանող անասուններ և այլ շարժական և դյուրաշարժ գույքը, թող այն բաժանվի իմ աղքականների և բարեկամների միջև, որովհետեւ ևս չեմ հիշում, որ իմ ամբողջ կյանքի ընթացքում կատարած լինեմ որևէ բարի գործ, այլ միայն զրադվել եմ դատարկ բաներով, պորտարուծությամբ և ինձ տվել եմ հաճույքների⁸⁴:

Չգիտեմ ինչպես իմ ուշադրությունից վրիպեց իմ աղախին Զոեն, որին ևս զնել էի շորս հարյուր դահնեկանի դիմաց⁸⁵: Նրան ազատելու մասին պայմանագրի համաձայն, եթե նա դրժեր աստծու հետ կնքած պայմանը⁸⁶, պետք էր նորից ընկներ ստրկական լծի տակ: [Նա ոչ միայն] դրժեց այդ պայմանը, այլ հակառակ իմ կամքին ամուսնացավ, բայց շնայած այդ բոլորին, ևս ուզում եմ, որ նա ևս ազատ լինի, բացարձակապես ազատ, իր երեխաների հետ միասին:

Ամենատես աստծուն...⁸⁷

... և հանձնվեմ գերեզմանին, այնտեղ ուր իմ կտակի համաձայն գտնվում է [իմ] հանգստարանը: Ես աղաշում եմ ու պաղատում բոլորին, քահանաներին ու վանականներին, իմ ժառանգներին, որպեսզի նրանք իմ գերեզմանի վրա կատարեն երեքսրբյան աղոթքը և տարեկան հոգեհանդիսաներ իմ մեղքերի թողության համար: Բայց ամենից շատ ու ամեն ինչի համար ևս ամենակալ տեր աստծու առաջ և ամենասուրբ աստվածածնի և բոլոր երկնային ուժերի առաջ երդվեցնում եմ ոչ միայն իմ ժառանգներին, այլև բոլոր վերակացումարմիններին՝ մետրոպոլիտներին, եպիսկոպոսներին, կատապաններին, դուքսերին, թեմական դատավորներին⁸⁸, թախանձում նրանց որպեսզի իմ կարգադրությունները կատարվեն լրիվ և բացարձակապես:

Եթե իմ աղքականներից կամ ժառանգներից, կամ ազատ արծակված [ստրուկներից] կամ ընդոծիններից⁸⁹ որևէ մեկը ճիշտ ուղուց շեղվի և ուղղափառ հավատքից անցնի օտար, այլազեն հավատքի կողմը, եթե այն իմ ժառանգներից լինի՝ թող զրկվի իրեն հասնող բաժնից, եթե ազատ արծակված [ստրուկներից՝ նորից] ընկնի ստրկական լծի տակ⁹⁰, իսկ եթե այն դրսի մարդկանցից է⁹¹, թող նա իմ տիրույթներից դուրս վլոնդվի:

Եթե իմ դուստրերից որևէ մեկը, կամ նրա ամուսինը, երկուսի ցանկությամբ ուզենա ուրիշ տեղ բնակվել, ապա այդ դեպքում թող նրանց (իմա երենի ու նրա ամուսնու և Մարիայի ու նրա ամուսնու — Հ. Բ.) միջև բաժանվի եկեղեցական բոլոր սուրբ գույքը, [այն պայմանով, որ հեռացողը] կառուցի Աստվածածնի վանքի նմանը, կամ թեկուղ ավելի փոքր վանք, և յուրաքան-

Հյուրը բավականանա իրեն ընկած բաժնով և արժանանա աստծու և աստվածածնի օրհնությանը և առավել ևս...⁹² [...] այնպիսին նզովյալ լինի երեք հարյուր տասնութ հայրապետների կողմից և Հուդայի]⁹³ բաժինը ստանա և բոլորի կողմից դատապարտվի որպես հայրասպան և եղբայրասպան:

իմ այս բոլոր [ցանկությունների կատարման] համար, իմ այս թշվառ կտակի խնամակալաներ եմ թողնում նախ և առաջ ամենակալ տիրոջը և նրան անսերմ ծնողին, այնուհետև պայծառափայլ մագիստրոս տեր Վասիլիոսին և նրա հարազատ եղբայր Հոչակավոր վիետարիսոս⁹⁴ Ֆարեսմաննեսին, նաև թեմի ամենաաստվածասեր եպիսկոպոսին: [Իմ կտակի] հոգարարձուներ և վերակացրւներ [եմ թողնում] իմ երկու վիետաներին՝ սպաթարոկանդիդատ⁹⁵ տեր Գրիգորիսոսին և մերարիսոս⁹⁶ Միքայելին և իմ վանքի ավագագույն քահանային: Որպես լեդատ [թող վճարվի] պայծառափայլ հարազատ եղբայրներին⁹⁷ երկու, գուցե երեք լիտր [ոսկի], ամենաաստվածասեր եպիսկոպոսին վեց [դահնեկան] կամ [դրա փոխարեն] մեկ գիրք⁹⁸, նույնքան էլ քահանային: Իսկ եթե գտնվի իմ հագուստներից կամ տնային առարկաներից որևէ բան, թող այն բաժանվի պատահած սուրբ վանականներին:

Սույն կտակը իմ թելադրությամբ պրվեց ձեռամբ Թեսդուլոս վանականի Աստվածածնի [վանքի] երեցի, որը և այն կարգի բերեց և որի տակ ստորագրեցին և ներկա եղող վկաները⁹⁹, ընթացիկ ինդիկտիոնի տասներկուերրդ տարին, ապրիլ ամսին, վեց հազար հինգ հարյուր վաթսումյոթ թվին¹⁰⁰, որին վկա են հայրն ու որդին և սուրբ Հոգին:

Ես պրոտոսպաթարիոս և հյուպատոս Եվլուտաթիոս Բոյիլասս իմ ձեռքով ստորագրեցի:

σ ο. υ ο. β. υ. φ. σ ο. λ. θ. γ. ο. λ. λ. ν. ε. σ

¹ «Սահմաներից հեռու»: Հովարենում նույնական է արտական:

³ Ψρυποποιώμαστε την πρώτη επίκληση της Σωτηρίας στην Αγία Τριάδα, η οποία γίνεται στην Κύπρο από την Αγία Μαρία την Παναγία την Ερμήνη, η οποία έχει την ονομασία της Αγίας Τριάδας στην Κύπρο. Η Αγία Τριάδα της Κύπρου είναι η μεγαλύτερη θρησκευτική διάσημη θέση στην Κύπρο.

Կանին կազմված պիտական պաշտոնյաների դասակարգումը. Պատրիկիներն ու պրոտոպաթիառները մտնում են առաջին դասի մեջ (St'a Constantini Porphyrogeniti De Ceremoniis aulae byzantinae, vol. I, Bonnae, 1829, p. 713; Հմատ. Փ. Ա. Սպանոսի, Վիզանտիйская табель о рангах, Известия Русского Археологического Института в Константинополе, т. III, София 1898; V. Benesević, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Bd. 5, 1 und 2 (Doppel-) Heft, Athen, 1926).

⁴ Στην απαντώσει, η οποία πρέπει να πάτες εδώ, διαβάζεται ότι στην πόλη της Αγίας Πετρούπολης έχει γίνει μια σημαντική αναστολή στην παραγωγή της παραγάγου από την παραγωγή της παραγάγου στην Ελλάδα.

Հյուպատոսը տիտղոս է, որ տրվում էր այն մարդկանց, ովքեր մահում էին Բյուզանդիայի սենատի կազմում։ Նրանք, ըստ Ֆիլոթեոսի դասակարգման, դանվում էին շորորդ դասի մեջ։

5 Բոյլիամն այդ բարոք գրում է, որովհետև այդ էր պահանջում կտակի մասին բյուզանդական օրինսդրությունը: «Բառիլիկի» օրինսդրական ժողովածուում պարզ կերպով ցույց է տրուված, թե ինչ է կտակը և ով կարող է կտակել: Այնտեղ գրված է:

«Եւստակը, դա ցանկության արդարացի արտահայտությունն է այն բանի, ինչ որ Ճեկը ուզում է որ կատարի իր մաշվանից հետո»

Բ. Կոտակողը պարուսվոր է ոչ միայն մարմնով, այլև մտքով առողջ լինել (հմմտ. Մխիթարյան Գօշի Դատաստանադիրք Հայոց, Վազգարաշապատ, 1880, մամն թ., հոդված Աթ, «Հաստատուն կոտակ լառողջութեանն է»):

Գ. Կոտակելը պետական օրենսդրության է սպառհանում, դա մասնավոր գործ չէ:

Դ. Առակողօք պարտավոր է կտակելու իրավունք ունենալ և իր կտակը կատարել համաձայն օրենքների:

Ե. Կտակի բովանդակությունը չպետք է հակասի այդ գործին վերաբերող օրենքներին:
Զ. Տղամարդը իրավունք ունի կտակել, եթե լրացրել է տասնեւորս տարին, իսկ կինը

სამინისტროს მოწევა
ხ. სოლი ა. ჯაჭვა ქადაგის უზრუნველყოფის სამსახურის, საკუთრივ კათარისა და კათარის უზრუნველყოფის სამსახურის მიერ მოწევა

Հայուսարարութեան:

LX, ed. Heimbach, Lipsia:

• U. յն է 1053 թվականին:

Տ Այս է 1059 թվականին:

ծեր, որ նշանակում է «վախից, սարսափից»։ Հաջորդ բառն էլ «հափշտակված» արգարացնում է մեր ուղղումը պվախից հափշտակված» այսինքն սարսափահար։ Այդպիսով, այս երկու բառը կազմվելով նախորդ նախադատության հետ ստացվում է, «իմ այս գաղթականության սկզբում, երբ ես այստեղ ժամանեցի և բնակվեցի, այս վայրը, որ ես ստացա, գարշահոտ էր, անտանելի, ու օձերի, կարիճների և վայրի գաղանների բույն էր, ինչ որ բոլորովն հանդիսում էր տալիս դիմացն ապրող հայերին, որոնք սարսափահար էին եղելու Իսկ այնուհետեւ ինչպես բնակվում էր»։

11 Բնագրում չշնորհու, որ բառացի նշանակում է անժանո՞թ։

12 Համեմատիք Սազմու 29 (ՀԴ). 6—8։

13 Զեռագրում պարզ կարդացվում է ոչ։ Ո՛Չ։ Բենեշերը շփոթել է ոչ։ -ի նշանը շատի հետ, որոնք իրար շատ նման են, և կարգացի Հ՛Ո՛Չ, անիմաստ բառ, որը և համարելով որչի սխալ ուղղում է Հ՛Ո՛Չ-ի «անառուներ»։ Իրականում պետք է կարդալ ոչ։ ոչ և ինչ որ կամ և ինչքան որ։

14 Հոմարենում Յօհաննէ, նույն կտակում մի այլ տեղում գրված է Յօհաննէ, Բիզնա։

15 Կարլածրի Հոմարենում չշնորհած, ինչպես նաև չշնորհած։ Դրա ինչ լինելու մասին մենք բացատրություն մեր գանում այսպես կոչված «Հարկացին կանոնադրության» մեջ, մի հոյակապ հուշարձակն, որը կազմվել է Կոնստանդին Սիրամածին կայսեր ժամանակի Այնադ ամսած և չշնորհած ու շարօն-ը (գյուղը) ամեն ինչում համընկնում են, բայց վաղուց տարրերվում են դրանով, որ գյուղի բնակիչների բնակարանները մի վայրում են և կողք կողքի կառուցված, իսկ չշնորհած բնակարանները շատ են և նրա բնակիչների բնակարանները ցրված են և մեկը մյուսից շատ հեռու են գտնվում, այսինքն յուրաքանչյուրի տաւուր դանդում է այնտեղ, ուր որ գտնվում է նրա հողակտորը (Տե՛ս W. Ashburner, A byzantine treatise of taxation. The Journal of Hellenic Studies, vol. XXXV (1915), p. 77.՝

16 Տերստում 'Իօսիոս Մեղ թվում ։ թե այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե իսկոս, այլ ավելի մեծ հավանականությամբ' նույն մարդարեի անվան հետ Միջին դարերում ե՛ ՚Իօսիոս և ՚Հետիօս արտասանվել է նույն ձևով Խոայիու։ Այն անվանված է շարօն— գյուղ։ Հաճախ գյուղը ամրացված էին լինում պարիսպներով և աշտարակներով։ Այսպես, օրինակ, Գրիգոր Բակուրյանը իր գյուղերից (շարօն) մեկի՝ Ստենիմախոսի մասին գրելիս, նշում է, որ նրա մեջ նա կառուցել է երկու բերդ ուշից ուշ՝ ենթած աշտածություն և աշտած աշտածություն առաջ գյուղի մասին համեյալը. «Ֆիլիպպուսուսի թեմում գտնվող բերդը, այն է գյուղը, որ կոչվում է Պետրիձոս...» (κάστρον, դու շարօն τὸ ἐπονομαζόμενον Πετρίτζος)։ Տե՛ս L. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos pour la monastère de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie, հիզանուսկու բրունակ Պրոյցենու Խ1 տոմու, № 1, С.-Պետերբուրգ, 1904, стр. 10 Նույն բանն ենք հանդիպում նաև Արիոտակես Լաստիվիրտցու մաս Խոսելով Մորրանս կոչված գյուղի մասին, նա նշում է, «Թանգի բերդ ուներ գեղղն» (տե՛ս Արիոտակես Լաստիվիրտցի, Պատմութիւն, էջ 140)։

17 Բնագրում Խօստախրատի, մի ուրիշ տեղում, նույն կտակում այն հանդես է դայիս Խօստախրատի ձևով։

18 Ըստ երեսութիւնն դա ընդունված ձև էր, որով ուզում էին ցույց տալ, թե ինչ որ գոյացուն ունի, իրենց արդար ժամանակը արդյունքն է։ Նույն բանին մենք հանդիպում ենք Միքայել Աստալիատեսի կտակում, որը գրված է 1077 թվականին, թե պետությունից իր կարգածքները ամայի ու անապատ տարածություններ էին, և որ այդ բարերը ինքն է ծաղկած կարգածքները ամայի ու անապատ տարրեր հուշարձանների օգնությանը։ Հույսիտության մեջ վերօնիչյալ բառերի բացատրությունը տրվում է դասական համարենի հիման վրա, որը համարելի է, իր բոլոր դասական համարենի հիման վրա կամ անդամանության մասին, մենք այստեղ դիմում ենք բյուզանդական տարրեր հուշարձանների օգնությանը։

19 Պարզելու համար թե պրոտափիմը (προστετειον) իրենից ինչ էր ներկայացնում և միաժամանակ պատկերացում կազմելու համար կտակին ժամանակակից հայկական սկզբնադրյուր-ի երուս հանդիպող պրաստ, պրաստին և պրաստուց բառերի բովանդակության մասին, մենք այստեղ դիմում ենք բյուզանդական տարրեր հուշարձանների օգնությանը։ Հույսիտության մեջ վերօնիչյալ բառերի բացատրությունը տրվում է դասական համարենի հիման վրա, որը համարելի է, իր բոլոր դասական համարենի հիման վրա կամ անդամանության մասին, միաժամանակ բառերի բյուզանդական բառարանում։ Պրաստ, պրաստին և պրաստուց բառերը որոնք միանգամայն միշտ բնեցնում է հունարեն որօնտետեոն-ից, բացատրում է պրադարի արդարանու։ Դա ճիշտ է, ինարկե, դասական շրջանի հիշատակությունների համար, իսկ միշտն դամբրի պրոտափիմը բոլորովին այլ բան է նշանակում։ «Հարկացին կանոնադրության» մեջ պըր-

վածէ, որ պրոաստիոնը տարրերվում է այլ կալվածներից նրանով, որ նրանց տերերը ամստեղ չեն ապրում, այլ միայն նրանց ենթակա մարդիկ, այն է ստրուկտոր, վարձակալներ և ուրիշներ (Տե՛ս W. Ashburner, A byzantine treatise of taxation, Journal of Hellenic Studies vol. XXXV, (1915), p. 77. Հմամատ. Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts Byzantinisches Archiv, Heft 9, Berlin, 1927, S. 115. Մեծ արժեք ներկայացնող այս հուշաբանը թարգմանված է ռուսերեն և ի. Լիովիցի կողմից, առաջ Սборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, I 51, стр. 147—154, և ռետրաներեն Գ. Ա. Օստրովսկու կողմից, առաջ Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert, Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, 20 (1927); Առաջատարության շակառում է Բոյիլասի կտակը: Նրա Տանձուտ-Սալիմ կալվածքը, որ իւրն էր ապրում, կտակում կոչվում է պրոաստիոն:

Պրոաստիոնի շափերի մասին պատկերացում են տալիս Եվգատաթիոս Բոյիլասին ժամանակից այլ կտակներ և վանքերի կանոնադրություններ: 1073 թվականին գրված մի պրակտիկի համաձայն Միլետոսի մոտ գտնվող Գալայիդա կոշվող պրոաստիոնը ուներ երկու հարյուր խնճունշորս սոկարիոն երկարություն և հարյուր հիսունութ սոկարիոն բայնություն, այսինքն 46.452 բառակուսի սոկարիոն տարածություն: Մեկ սոկարիոնը (պարանը) հավասար էր 20 ամբողջ 435 ռուպարերորդական մետրի (տե՛ս Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, zweite Bearbeitung, Berlin, 1882, S. 617): Նշված պրակտիկը ավելի կոմպետ ցույց է տալիս, որ այդ պրոաստիոնը ուներ 5609 մոդ հողային տարածություն: Հուզի հաշվումներով մեկ մոդ հողատարածությունը հավասար էր 839 ամբողջ 42 հարյուրերորդական քառակուսի մետրի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 617), Յ. Ռևակենսկու հաշվումներով մեկ մոդը հավասար էր 200 քառակուսի սածենի (տե՛ս Փ. И. Успенский, Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой, Известия Русского Археологического института в Константинополе, том I, Одесса, 1846, стр. 18). Պ. Բեզօբարագովի հաշվումներով մեկ մոդ հողատարածությունը 1/12 գետյատինից մի քիչ պակաս է (Տե՛ս Պ. В. Безобразов, Патомская писцовая книга, Византийский Временник, том VII, 1 00, стр. 106). Հասկանալի է, որ այդ 5609 մոդ հողատարածությունը միայն մշակելի տարածություն չէր, այլ դրա մեջ էին մտնում նաև արոտատեղիները, լեռնային հողերը և այլն:

Պրոաստիոնի մասին, առելի հստակ հասկացողություն են տալիս Լեռոս կղզում գտնվող Լիպսու վանքի երկու պրոաստիոնները: Այդ մասին վկայում է մի փաստաթուղթ, որը գրված է 1089 թվականին (տե՛ս Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, vol. VI, Vindobonae, 1870, pp. 36—88):

Կանգ առնենք Տեմենիա կոշված պրոաստիոնի վրա նա ուներ 259 մոդ մշակելի հողատարածություն, շաշված լեռնային հողերն ու արոտատեղիները: Տեմենիայի արոտավայրերի շափը շի նշանակված, բայց նույն վանքին պատկանող մյուս պրոաստիոնը Պարթենիոնը ուներ արոտատեղի և մշակելի տարածություն միասին վերցրած 6050 մոդ: Ամբողջ Լեռոս կղզին ուներ մշակելի տարածություն ռառաջին, երկրորդ և երրորդ որակից շրու հարյուր մոդ, մնացածը լեռնային, քարքարոտ, անտառով ծածկված հողերն էին և արոտատեղիները: Այսպիսով, եթե ամբողջ Լեռոսն ուներ 400 մոդ մշակելի տարածություն, որից 259 մոդը պատկանում էր Տեմենիա պրոաստիոնին, ապա մնացած 141 մոդ մշակելի տարածությունը մտնում էր Պարթենիոնի 6050 մոդ ընդհանուր հողատարածության մեջ: Այդ բոլորը, ինչը կերպում, շի լուծում այն հարցը, թե քանի մոդ անմշակելի հողատարածություն ուներ Տեմենիա պրոաստիոնը:

Տեմենիա պրոաստիոնում կար առոր Անարդիրումների անվան եկեղեցի, 9 տուն, որոնք ծառայում էին որպես պահապաններ, գոմեր, ախոռներ, աստրուկների և նորտերի թնակարաններ, շբուր, այդի, ուր կային շրու նշնին, տաս նոննին, 11 սերկելիի ծառ, 156 ձիթնի, 326 կաղնի և այլն, ինչպիս նաև ձիթնանք:

Ինչպես անմուռ ենք պրոաստիոնը հաճախ բավականին մեծ շափեր էր ընդունում և իրենից ներկայացնում էր ամբողջական կալվածքը: Պրոաստիոնների մասին տե՛ս նաև Շ. Ա. Օստրոգորսկի, Վիզանտիйский податной устав. «Борник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова», Прага, 1926, стр. 121.

²⁰ Մեկ լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեղբամբի: 25 լիտր ոսկին հավասար էր 1800 ոսկեղբամբի (γόμιστα): Կամ դուռեկանի:

²¹ Բնագրում πάχτον (կարդա' πάχτον), նշանակում է հարկ, եկամուտ, ռենտա: Հայկական սկզբնաղբյուրներում պահատ բառը հանդիպում է միայն մեկ անգամ 1055—1056 թվականից ըստ կարդա' πάχτον (καρդա' πάχτον), նշանակում է հարկ, եկամուտ, ռենտա:

կանոների միջև գրված Առարոն մագիստրոսի արձանագրության մեջ, որը փորագրված է Անիի ժայր տաճարի արևմտյան սպատի վրա: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակված հարկերի մասին մանրամասն տես մեր Հոդվածը՝ «Առարոն մագիստրոսի արձանագրության (1055—1056 թթ.) մեջ հիշատակված հարկերի մասին» (Պատմա-բանասիրական հանդես, № 4, 1959 թ.):

22 Դահեկան, Հայնարեն նոմիզմա (նօմիսա), կոչվում էր նաև հյուպերպյուրոն (կարդացվում էր «իպերպիրոն») նույնական պատճեն: Դա ուկեղում էր: «Հարկային կանոնագրության» համաձայն յուրաքանչյուր տաս մոդ մշակելի հողի համար վճարվում էր մեկ նոմիզմա ռենտա (տե՛ս W. Ashburner, A byzantine treatise of taxation, Journal of Hellenic Studies, vol. XXXV (1915), p. 77: Նույն բանն է ասված նաև Պատմույան մի փաստաթղթում, որը ժամանակակից է Բոյլասի կմակին (տե՛ս Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, vol. VI, p. 7, 15): Հետեւարար, ընդհանուր հաշվումներով, որպեսզի Տանձուտը կարողանար 80 դահեկան ռենտա տալ, պետք է որ մոտավորապես 800 մոդ մշակելի հողատառածություն ունենար, շաշված արոտատեղիներն ու լեռնային կամ անտառային հողատարածությունները, խնչվեն նաև դուրս հանած այն շորս զեղուոպիսները, որոնք հենց Տանձուտ գյուղից Բոյլասի նվիրել էր իր ազատ արձակած ստրուկներին, որի մասին տես ստորև):

23 Էնոմիսիոնը (Հունարեն ՀԱՅՈՒԱԿՈՒ), արաւավայրերի օդտապործման համար գանձվող հարկն էր:

24 Բյուզանդիայում «Զեգուրատ» էին կոչվում այն գյուղացիները, որոնք ունեին մեկ զույգ եղ (ՀԵԿԴՐՈՒ) և դրան համապատասխանող նորմալ հողարածին, որը կոչվում էր զեգուռպիոն (ՀՈՎԱՐԵՆ ՀԵԿԴՐՈՒ), իսկ «բոյլատ» այն գյուղացիները, որոնք ունեին մեկ եղ (ՅՈՒՇՈՒ): Յ. Ուստինսկու հաշվում ներկայացվում էր 80 մոդից մի քիչ ավել հողարածին: 80 մոդ հողը ամարվում էր բավարար այն գյուղացու համար, որն ուներ զյուղատնտեսական գործիքներ և մեկ զույգ եղներ (տե՛ս Φ. И. Успенский. Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой. Известия Русского Археологического института в Константинополе. том I, Одесса, 1896, стр. 11).

Բոյլասի կմակին ժամանակակից մի փաստաթղթի համաձայն, զեգարասմները վճարում էին հողային և ծխային հարկ մեկ դահեկանի շափով: Եղել են դեպքեր, երբ վճարվում էր երկու և կեսից մինչև շորս դահեկան հարկ: Բոյլատաները վճարում էին միայն ծխահարկ կես դահեկանի շափով (տե՛ս Γ. А. Острогорский. Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, t. IX, fasc. 2 (1948), p. 244, 246):

Զեգուռոպիսին համացողությանը, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է Հայկական վիմագիր արձանագրություններում հանդիպող «լուծ հող» դարձվածքին: Այսպես, օրինակ, 1241 թվականին Արցախի Դիղուկ գտշաց վանքում գրված մի արձանագրության մեջ ասված է, որ վանքին է նվիրաբերվել ի միջի այլոց «Ա լուծ հող ի Տային, Ա լուծ ի Դող» և այլն (տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ա. Գևեներովը, 1913, էջ 84: Համեմատիք նաև Հայան Զալտալի 1240 թ. արձանագրությունը Գանձասարում Գանձասարում (նույն տեղում, էջ 81):

25 Լեզատ, Հունարեն ՀԵԿԴՐՈՒ, «Պրոխիրոս նոմոս» կոչված դատաստանագրում կանգատ բարի սահմանումը: Դա այն ընծան էր, պարզնը, նվերը, որ հանգուցյալը թողնում էր որևէ ժեկին: Այդ նույն դատաստանագրի համաձայն, որևէ մեկը կարող էր լեզատ թողնել ու միայն սեալ գոյություն ունեցող իրը և այլն, այլև այն, ինչ դեռ սեալ գոյություն չունի, բայց չուառվ է, որ կլինի, օրինակ որևէ ադարակի բերքը, կամ էլ որևէ աղախնի աշխարհ բերելիք երեխան: Պրոխիրոս նոմոսի համաձայն լեզատարիոս, այն է լեզատի ստուգա տերը, լեզատին և տիրում, երբ դեռևս այն չի ստացել: Լեզատը նաև կարող է ստանալ նույնին երեսուն, բայց ու ավել, տարի անց: Լեզատը շնորհողի կենդանության ժամանակ լեզատարիոսը իրավունք չունի պահանջելու իր լեզատը (տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco romanum, pars VI, Prochiton auctum, Lipsiae, 1870, titulus XXXV, §§ 1, 2, 14, 15, 39):

26 Ստրուկներ: Բոյլասի կմակում ստրուկ բառը արտահայտված է: մի քանի տերմիններով, ծօնկօչ, ՓՍԿՁՐՈՒ, ԹԵՐԺՊԱԽՆՎ, ՕԽԵՏԻԿԱ ՊՐԾՉՈՎԱ, ՕԽՈՂԵՆԴ ՊՐԾՉՈՎԱ: Ստրուկների իրավական դրության մասին տվյալ ժամանակաշրջանում տուակել կամ պակաս պատկերացուած կազմելու համար ստորև մեջ ենք բերում բյուղանդական «Բասիլիկի» օրենսգրքի մի քանի համեմետ «Պրոխիրոս նոմոսի» շարադրությամբ:

«Ազատության և ստրության մասին».

Ա. Անձնավորությունների ծայրահեղ բաժանումն այն է, որ մարդկանց մի մասն ազատ է,

իսկ մյուսը ստրուկ: Իսկ ազատությունը, որից և մարդկանց մի մասը ստացել է ազատների իռլումը, հետեւյալ կերպ պետք է սահմանել:

Բ. Ազատությունը բնական դյուրություն է, որ յուրաքանչյուրին թույլ է տալիս անել ցանկացածը, բացառած այն, ինչ օրենքը կամ բռնությունն արգելում է: Բանության տակ պետք է հասկանալ այն, ինչ օրենքը շի արգելում, սակայն թույլ չի տալիս [անել ցանկացածդ] մի ուրիշը ով [բնդանից] ավելի ուժեղ է: Իսկ օրենքի տակ պետք է հասկանալ այն, ինչ պատճի սպառանալիքի տակ արգելում է ինձ անել այն, ինչ ևս կամենում եմ: Որովհետև վախը ինձ արգելում է անել ինչ մտադրել եմ կատարել ուժով:

Գ. Ստրկությունը գա հեթանոսական օրենքից մեզ հասած ժառանգություն է, որի համաձայն որևէ մեկը ենթարկվում է մի ուրիշի իշխանությանը, հակառակ բնության օրենքներին քանզի բոլոր մարդկել ի ընե ազատ են առաջացել, բայց պատերազմների հետումը առաջացրած ստրկությունը Պատերազմի օրենքն ուղարկ է, որ պարտվածները դառնան հաղթողի սեփականությունը:

Դ. Ստրուկները կամ ծնվամ են կամ ձեռք են բերված: Ծնվամ են մեր աղախիններից իսկ ձեռք են բերվում համաձայն հեթանոսական օրենքների, այն է գերեվարությունից: Ստրկը էությունը լի ընդունում որևէ բաժանում: Որովհետև շի կարելի ասել նրանց մասին, թե [մեկը մյուսից] առավել կամ պակաս ստրուկ է: Ստրկությունը անբաժան է: Իսկ ազատների դեպքում մենք գտնում ենք բազմաթիվ տարրերակումներ: Նրանք լինում են կամ աղնվական և կամ էլ ազատ արձակված:

Ե. Ազատները երկուսի են բաժանվում, աղնվականների և ազատ արձակվածների: Աղնվականը նա է, ով սկզբից, ծնվելու օրից ազատ է, ով երեք շի ճաշակել ստրկության լուծը, ով ծնվել է երկու աղնվականներից կամ երկու ազատ արձակվածներից, կամ նրա ծնողներից մեկը աղնվական է, իսկ մյուսը ազատ արձակված:

Զ. Եթե որևէ մեկը ծնվի ազատ մորից և ստրուկ հորից, նա աղնվական է, նույնպես եթե ծնվի ազատ մորից և սենորուշ հորից, այսինքն, պոռնկական ճանապարհով: Որովհետև ոչիշով շի միասում երեխայի աղնվականությանը այն, որ հզիացումը կատարվել է պոռնկական ճանապարհով: Բավական է միայն, որ ծննդարերության ժամանակ մայրը ազատ լինի, նշանակություն չունի, որ հզիացման ժամանակ նա կարող էր ստրուկ լինել:

Է. Եթե ընդհակառակը, եթի հղիանա իր ազատ եղած ժամանակամիջոցում և այնուհետև [իր հորժած] որևէ հանցանքի համար օրենքի համաձայն ստրկանա և ապա երեխա բերի, այդ ծնվածն ազատ է, որովհետև սաղմը շպետք է տուժի մոր դժբախտության համար (տե՛ս Basilicorum libri LX, ed. Heimbach, Lipsiae, 1846, liber XLVI, titulus I. Հմմտ. Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, pars VI. Prochiron auctum, Lipsiae, 1870, titulus XXXIV):

Նույն դատաստանագրքի համաձայն, ստրուկը կարող էր գնել իր աղատությունը, այսինքն նա կարող էր փող, սեփականություն ունենալու «Եթե ստրուկը, — զրված է անտեղ, — նույնիսկ փող է ավել իր ամրացն ու ազատվել, այնուամենանի նա պարտավոր է հարգել նրան» (տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, Pars V, Synopsis Basilicorum, Lipsiae, 1869, p. 543):

«Բասիլիկի»-ի համաձայն ստրուկը կարող էր շվճարել լրիվ փրկագինը, պակասող մասի պիմաց աշխատելու պայմանով ստրկատիրոց համար (տե՛ս Basilicorum liber XLVIII, titulus I, 4):

«Բասիլիկի»-ից երկում է նաև, որ ազատ արձակված ստրուկները կարող են իրենց սեփականությունը նույնիսկ կտակել: Այնուղ տալիս է, որ ազատ արձակված ստրուկը, եթե ունենալ հարյուր դաշեկանից պակսու սեփականություն, կարող է այն կտակել իր ցանկության համաձայն: Եթե նա վախճանվել է անժամանգել և առանց կտակ թողնելու, նրա ունեցվածքը ժառանգում է պատրանը Հարյուր դաշեկանից ավելի ունեցողներին ժառանգում են իրենց երեխաները, թոռները, ծռոները և այլն, իսկ այն գեղագում, երբ ժառանգ չունեն և կտակ չեն լուղի, ժառանգում է պատրանը: Եթե ազատված ստրուկը երեխա շունենալով կտակ է թողնում, ապա այդ դեպքում նա պարտավոր է իր սեփականության երրորդ մասը թողնել պատրանին» (տե՛ս Basilicorum liber XLIX, titulus I, 28):

²⁷ Այս է 2160 սպեկտր:

²⁸ Դյուրաշարժ գույքը: Բնագրում չօշունդական ուժությամբ:

²⁹ Հայ ժառանգագրական աղբյուրներում նույնպես ստրուկներն, այսինքն, ժառանգներն ու ազատները, սովորաբար հիշատակվում են սեփականության նյութեղնեն իրերի հետ միասին:

Կանանց օժիտի մասին հիշատակելիու սովորաբար մնասոմների և անշունչ առարկաների հետ միասին իրքեւ սեփականության առարկա թվարկում են նաև շաղախմներին (տե՛ս և. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Հայտ. Ա., Երևան, 1939, էջ 308):

20 Տեքստում գրված է ուն հանունքունուն ուն հաւանականություն կոչված հարկն էր, սահմանված Խաչակի Կոմնենոս կայսեր (1057—1059 թթ.) մի խրիստովով: Կանոնիկունը վճարում էին յուրաքանչյուր թեմի բնակիչները իրենց հպիսկոպոսին: Այդ նույն օրենքը վերահաստատվեց նաև 1086 թվականին, Ալեքսանդր Կոմնենոս կայսեր կողմից: Այդ խրիստովովի բովանդակությունը հետևյալն է:

«Յուրաքանչյուր հպիսկոպոս իր շրջանի բնակիչներից ամենն առարի պետք է ստանա որպես կանոնիկոն. երեսուն ծույն ունեցող շրջանից՝ մեկ ուսկեղբամ, երկու արծաթ դրամ, մեկ խոյ, վեց մոդ գարի, վեց շափ գինի, վեց մոդ ալյուր, երեսուն հազի Թօսն ծույն ունեցող (շրջանից)՝ ոսկեղբամի երկու երրորդը, երկու արծաթի փոխարեն՝ մեկ (Ալեքսանդր Կոմնենոսի խրիստովովում մեկ և կես—Հ. Բ.), շորս մոդ գարի, շորս շափ գինի, շորս մոդ ալյուր և քսան հազի Տաս ծույն ունեցող գյուղից՝ հինգ արծաթ դրամ, մեկ ոչխար, երկու մոդ գարի, երկու շափ գինի, եղին մոդ ալյուր և տաս հազի: (ՏԵ՛Ս Զաքարիա և Լինգենթալ, Jus graeco-romanicum, Pars III, Novellae constitutiones. Imp. Isaacii Comneni aurea bulla de sportulis pro ordinatione praestan-dis et de canonico, Lipsiae, 1857, p. 323. Նույն տեղում, էջ 365—366, տե՛ս նաև Ալեքսանդր Կոմնենոսի խրիստովությունը, որն հաստատում է Խաչակի Կոմնենոսը):

21 «Վանքի ջանքներության համար» բնագրում հօդական աղբյուրներում կոչվում է նաև լուսարարություն, որի տակ հասկացվում է եկեղեցու բոլոր կարիքների մասին հոգալը: Գրիգոր Բակուրյանի վանքի կանոնադրության մեջ ցույց է տրված վանքի շշարներից պարտականությունները. հոգալ խմելի, ձեթի, մոմերի մասին, հաղորդության գինու և ալյուրի մասին և այլն (տե՛ս L. Petit, Հիշյալ աշխատառությունը, էջ 22):

22 Հոգաբենում Պարանոնց նույն կտակում այն անվանված է նաև Պարանոն:

23 Մոդ, հոգաբենում լուծում: Դա երկու նշանակություն ունի: Մեկը սորուն մարմինների ծանրության շափ է և հավասար է 9 կիլոգրամ 792 գրամի (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Կշիռները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, էջ 133), իսկ մյուսը տարածության շափ է: (Մոդի մասին որպես տարածության շափի տե՛ս 19-րդ ծանոթագրությունը):

24 Մեկ լիտրը հավասար էր 408 գրամի (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Կշիռները Հին Հայաստանի անտեսական կյանքի պատմության, ՀՍԽՀ Պետական համալսարանի գիտական Տեղեկագիր, 1928 թ., № 4, էջ 59):

25 Զեռագրում կարդացվում է, ոչի օսորեա ու օսորուս (կարգա՝ ոչի օսորիա ու օսորուս): Բենեշները կարգացնել է ոչի օսորեա չաշունությամբ և հաղորդությամբ հացի ամանի՝ մաղզմայի մասն էր կազմում:

26 Կիտվածանկար, բնագրում շրջանակը (էժալ): Միջնադարյան կիտվածանկարի (էժալի) տեխնիկայի մասին տե՛ս J. Labarte, Histoire des arts industriels au moyen âge et à l'époque de la Renaissance, t. III, Paris, 1875, p. 74 sq.:

27 Հատերիսխոս, թարգմանարար նշանակում է փառք ասող: Այն պատրաստություն էր մետաղից և հաղորդությամբ հացի ամանի՝ մաղզմայի մասն էր կազմում:

28 Անարողը միարանների վերաբերում էր (տե՛ս Նոր բառդիրք Հայկագյան լեզվի, անարութառը):

29 Զեռագրում շունչությունը, որը ծագում է շունչի բառից: Մենք ենթադրար թարգմանել ենք չգործածուցման բառական:

30 Զեռագրում այն կոչված է սկարամանդին— ռարարամանդյան: Այդ կտակից կարմում էր կայսեր, բարձրաստիճան սկարամանդյան, հատկապես զինվորականների հանդերձանքը, որը նույնպես կոչվում էր սկարամանդին և ուներ արևելյան ծագում: Այդ մասին տե՛ս N. P. Кондаков, Les costumes orientaux à la Cour byzantine, Byzantium, t. I, 1924, p. 10 sq.:

31 Հյուլոգրաֆիական, հումարն ուղարքության մեջ նշանական տերմին է նկարչության մեջ երր գույնների հիմքում ընկած է մոմը—մոմանկար:

32 Բնագրում գրված է չէ չուռակատա աջարօջջօնաւու, Բենեշները չէ-ը բնդումնել է սրուն նախդիրը ճիշտ չէ, որովհետեւ ալդ նախդիրը միշտ սկանդում է սեռական հոլով, իսկ անքառում հաջորդող բառերը ուղղական հոլովում են: Պետք է լինի չէ—վեց:

33 Բնագրում բառը լրիվ չի գրված լաւքուս... Բենեշները լրացնում է, լաւքուս [սածա]: Դրեգոր Բակուրյանի Բակուրյուի վանքի կանոնադրության մեջ հիշատակված է, ի միջի ալյուր բառավետարան արծաթի փոքր գամերով. բայց աջարօջջօն լաւքուս աչքին (տե՛ս L. Petit,

Typicon, p. 53). Մեզ թվում է, որ ավելի ճիշտ կլինի Բոյիլասի կտակի տեքստը վերականգնել ոչ թե բարօνօնի մօնօ, այլ բարօնագույնի, ձևով, ոչ թե փոքր կոճակներ, այլ փոքր գամեր: Եռուն բանին նոր հանդիպում Պատմոսի վանքի պատարանում գտնվող ավետարանների կադմենի: Վրա, որոնք ունեն մեծ բանակությամբ ոչ թե կոճակներ, այլ գամեր (տե՛ս Ch. Diehl, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13-e siècle, Byzantinische Zeitschrift, Bd. I, 1892, S. 514):

⁴⁴ Սա Հովհաննես Մոսխոսի դործն է: Հովհաննես Մոսխոս ապրել է 6-րդ դարի վերջերին Պաղեստինում: Նրա գիրքը՝ Լիմոնարիանը (Մարգաղեաթինը) բովանդակում է Արևելի սրբնուի, վանականների և ճգնավորների վարարանությունները: Լիմոնարիանը հրատարակվել է Մինի կողմից (տե՛ս Beati Joannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridam proferat vitarum narrationem coelestis roseti. Migne, Patrologia graeca, t. 87):

⁴⁵ Մեկ բառ եղծված է ձևուգրում:

⁴⁶ Պանդեկտես, Հունարեն Պանձեռուց, այն է սուրբ գրոց համարաբրառ: Հրատարակվել Մինի կողմից (տե՛ս Migne, Patrologia graeca, t. 89):

⁴⁷ Ծարակիոց է, որը համառոտակի բովանդակում է տոնների և զանազան սրբերի պատմական գովարանությունը: Լավագույն կոնդակարները վերադրվում են Ռումանոս Մելոդոսին (Ս. դար):

⁴⁸ Այդ անունով սուրբ մեզ հայտնի չէ:

⁴⁹ Հովհաննես Դամասուկացու (Բ. դար) աշխատություններից մեկը, զուցե նրա ամենամշաւագոր աշխատությունը՝ Expositio accurata Fidei orthodoxae: (Հրատարակվել է Մինի կողմից: St' ս Patrologia graeca, t. 94, col. 789—1228):

⁵⁰ Գրիգոր Աստվածարանի երգերը, տե՛ս Gregorii Theologi archiepiscopi Constantinopolitan Carmina, Migne, Patrologia graeca, t. 37, col. 397—1600, t. 38, col. 11—336:

⁵¹ Մելիսա (այն է Մեղու), որը գրվել է 11-րդ դարի հեղինակ Անտոնիոս վանականի կողմից: St' ս Antonii Monachi cognomento Melissae sententiae sive loci communes ex sacris et profanis auctoribus collecti, Migne, Patr. gr., t. 136, col. 765—1244):

⁵² Եպիփան Կիպրացու (Դ. դար) աղանդների գեմ գրած հայտնի աշխատությունը: St' ս Epiphanii Constantiae quae in Cypro est episcopi adversus octoginta haereses opus quod inscribitur Panarium sive Arcula, Migne, Patr. gr., t. 41, col. 173—1200, t. 42, col. 9—773:

⁵³ Ենթադրվում է բյուզանդական հայումավորքների խոշորագույն հեղինակ Միմեն Մետափրաստեսի (Ժ. դար) աշխատությունը: St' ս Symeonis Logothetae cognomento Metaphras-tae Opera omnia, Migne, Patr. gr., t. 114—116:

⁵⁴ Բեղորրազովի կարծիքով «Պարսկականների» տակ ենթադրվում է Գևորգ Պիսիդիսի աշխատությունը Հերակլ կայսեր պարսկների դեմ կատարած արշավանքի մասին: Բայ Ս. Վրիս-իսի «Պարսկականներ» այնքան լաբն հասկացողություն է, որ Շամազոր է նրա տակ հասկա-ւալ նաև այլ դործեր, օրինակ, Ագաթիասի (Զ. դար) դործը: Վերջինս գրել է Հուստինիանու հայուր պատմությունը 552—559 թթ., որպես Պրոկոպիոս Կիսարացու Պատմության շարումնություններ:

⁵⁵ Բեղորրազովի կարծիքով՝ Միմենի Հեղշտակապետի վարքարանությունը:

⁵⁶ St' ս Basilii Caesareae Cappadociae archiepiscopi libri quibus impii Eunomii apologeticus evertitur, Migne, Patrologia graeca t. 29, col. 497—773:

⁵⁷ Լրիկ Հրատարակվել են Մանուկի կողմից: St' ս Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, t. VI et VII, Paris—Leipzig, 1901:

⁵⁸ Ենթադրվում է Անաստասիոս Ամեացու (Է. դար) ամենից հայտնի գործը՝ «Օծոց-ը»: St' ս Anastasii Sinaitae episcopi Antiocheni Viae Dux adversus Acephalos, Migne, Patr. gr., t. 89:

⁵⁹ Բեղորրազովը ենթադրում է, որ դա Աղեքսանդր Մեծի մտահամ միջնադարյան վեպն է: Ո. Վրիս-իսի կարծիքով հոգևոր դիրք է:

⁶⁰ Արքուն Տացիոսի (Գ. դար) գրած սիրային վեպը «Անկիպակի» և Կլիտոֆոնի մասին:

⁶¹ Պարականուն աշխատություն, պահպանված նաև Հիմ հայերեն թարգմանությամբ: St' ս Անկանու գիրը Հիմ կուկարանաց», Վենետիկ, 1896, լ. 27—151:

⁶² Եղովազոսի առակները: Նորագույն Հրատարակությունը լույս է տեսել երկու հատորով 1957 թվականին: St' ս Corpus fabularum aesopicarum, ed. A. Hausrath, Lipsiae, 1957:

⁶³ Գեղրդիս Պիսիդիսը, բյուզանդական պետ, ծնվել է Զ. դարի վերջում: Նրանից մեզ հասել են բազմաթիվ դործեր: Հայտնի չէ, թե Բոյիլասի նրա գործերից որ մեկն ուներ: Պիսիդիսի

գործերի լիակատար հրատարակությունը տե՛ս Մինչի մոտ: Georgii Pisidae magnae ecclesiae discendi et sceuophylacis, Migne, Patr. gr., t. 92:

⁶⁴ Հավանաբար ժ դարի վանական Միքայել Մալեմոսի վարքը, որը գրի է առևլ նրա աշակերտ Թեօֆանեսը:

⁶⁵ Ըստ Ս. Վրիոնիսի Դ դարում ապրած Նիֆոն սրբի վարքը:

⁶⁶ Հավանաբար Փիլոն երրայցու աշխատությունների ժողովածու:

⁶⁷ Հովհաննես Կիբարսի (է դար) աշխատությունը, որը միջնադարում թարգմանվել է նաև Հոյերեն: Հովհաննես տեքստը տե՛ս Joannis Climaci Scala Paradisi, Migne, Patr. gr., t. 88, col. 632—1164:

⁶⁸ Պարզ չէ թե ինչ է դրա տակ ենթադրվում:

⁶⁹ Խսիդոր Գելուսիոնեսը (370—450 թթ.) դրել է ընդամենը 2013 նամակ, որոնք պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում: Հրատարակված են Մինչի կողմից: Տե՛ս Isidori Pelusiotaes epistolarum libri quinque de interpretatione divinae scriptorae, Migne, Patrologia graeca, t. 78, col. 177—1645:

⁷⁰ Էպիփուսիան, ուս Թրիստոսի ծննդյան հաջորդ օրվան (գեկտեմբերի 26-ին) նվիրված առնն է:

⁷¹ Ալտինը՝ ծննդից (գեկտեմբերի 25-ից) մինչև հայտնությունը (Հովհաննեսի 6-ը) ընկած ժամանակամիջոցը:

⁷² Մենք այդ բառը թարգմանում ենք բառացին Տերսում գրված է օվկոցնի, այն է տան մեջ ծնված: Բոյիլասը նկատի ունի ոչ թե դնած ստրուկներին, այլ իր աղախինների աշխարհաբերած ներխաններին, որոնք օրենքի համաձայն կրում էին ստրկական լուծը, եթե այդ աղախինների ամուսինները ազատ քաղաքացիներ չեն: Այդ մասին տե՛ս նաև 89-րդ ծանոթությունը:

⁷³ «Բասիլիկի» Դատաստանագրիքի համաձայն կոդիկելլոս (չաճիչէլուս) է կոչվում այն ավելացիր կտակացին գրությունը, որը կազմվում է կտակ թողնողի կողմից կտակն ավարտելուց հետո և նպատակ ունի արձանագրելու այնտեղ ամս, ինչ կտակողը մոռացել է արձանագրելու հիմնական կտակի մեջ (տե՛ս Basilicorum liber XXXV, tit. I, 1): Ըստ երեսութիւն Բոյիլասը կտակից շացի կոդիկելլոս է նաև տռանձնին կոդիկելլուսները, ուր արձանագրված էին ստրուկներին վերաբերող իր ցանկությունները: Նույն «Բասիլիկի» դատաստանագրքում գրված է նաև, որ կտակը (ծագման կամ կողմից ուրիշ բառով ևս, օրինակ կոդիկելլոս (նույն տեղում, XXXV, tit. I, 14): Այնպես որ կտակ և կոդիկելլոս բառերը կարող են հոմանիշ լինել:

⁷⁴ Այն է՝ 1053 թվականին:

⁷⁵ Տե՛ս 24-րդ ծանոթությունը:

⁷⁶ Տե՛ս 73-րդ ծանոթությունը:

⁷⁷ «Արժաթագին» ենք թարգմանում բնագրի ջայռան բառը:

⁷⁸ Բոյիլասն այսուղ դուցք նկատի ունի, որ ծառայության դեպքում ոչ միայն աղատ արձակված ստրուկները պետք է համաձայն լինեն դրան, այլև իր ժառանգները, կամ էլ, որ ավելի հավանական է, այսուղ խոսքը վերաբերում է վարձի քանակի հարցում երկու կողմերի համար հայտնության դաշտում:

⁷⁹ Բնագրում գրված է՝ չեղ՝ օչշենէ մըն ընչա: չչ: չեւսներուս չառա ուստօն շօնկում: Այսուղ խոսքը ազատների երկու կատեգորիաների մասին է, որի վերաբերյալ մենք 26-րդ ծանոթության մեջ (§ 5) ներկայացրել ենք բյուզանդական մի օրենսդրի մանրամասն բացատրությունը:

⁸⁰ Այն է՝ 1053 թվականից մինչև 1063 թվականը:

⁸¹ Հովհաննես տեքստում այս անումը բերված է Հայերեն արտասանությունը, Մուսեսի (իս) Մուսեսից և ոչ Հովհաննե՝ Մոխիս կամ Մոսիս Մատիոս, Մատիոս:

⁸² Տերսում շորս բառ եղծված է՝ Վերցին երկու բառերից մնացել են հետևյալ տառերը դրա..... ևը....., որոնք մենք վերականգնում ենք դրա [խօսք] (=30) սուն [օրսութ]: Հյուզերպայտրունը ուսկեղբամ է (նույն է նոմիզման), Տերսում ալսախիս վերականգնումը շի հակասում ոլլալ կմնանեցին, ուր խոսքը վերաբերում է Բոյիլասի կողմից իր քրոջ երեխաներին և նկեղեցուն թողնված գույրի մասին:

⁸³ Տե՛ս ծանոթությունը 21-րդ:

⁸⁴ Աս, ըստ երեսութիւն, ինքնանգաստացման ընդունված բանաձև է:

⁸⁵ Բոյիլասի կտակում միայն այս դեպքում արձանագրված է ստրկի արժեքը: Բոյիլասը իր աղախին Զոհին գնել է շորս հարյուր դաշնեկանով: Բյուզանդական թեզորությունը (տե՛ս Հոդ-

գաֆր Զաւեցուն Յօնա, Վիզանտիոն Յօնա, Եպիսկոպուս և անհավանական: Մեղ Հասած բյուզանդական օրինագրերը, որոնք ուժի մեջ էին նշյած ժամանակաշրջանում, որոշակի նշում են ըստ բուկների արժեքը: «Բասիլիկի» օրինագրում դրված է. «Ստրկի արժեքը թող լինի հետեւալը. լինի եւ տղամարդ, թե կին: Եթե ոչ մի արհեստի շի տիրապետում, քանի դահեկան, այն դեպքում, եթե եւ առա տարեկանից բարձր է, իսկ եթե պակաս՝ տասը դահեկան: Եթե նա նոտար է, կամ քժիշկ, պահ նոտարը մինչև հիսուն դահեկան, իսկ քժիշկը մինչև վաթուսն: Եթե ստրուկները ներքինի են եւ տաս տարեկանից բարձր, բայց չեն տիրապետում որևէ արհեստի, հիսուն դահեկան, իսկ եթե տիրապետում են որևէ արհեստի յոթանառուն դահեկան, բայց եթե տաս տարեկանից փոքր լինեն երսուն դահեկան»: (Տե՛ս Basilicorum liber XLVIII tit. XIV, § 4) Համեմատի՛ր C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus greaco-romanum, pars V, Synopsis Basilicorum, Lipsiae, 1869 p. 264, նույն բանը կրկնված է նաև Φείρω օրինագրում, որը Ρոյիլասի կատակին ժամանակակից է, աև՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus greaco-romanum, Pars I, Peira, i. e. Practica Eustathii Romani, Lipsiae 1856, tit. XXVIII, § 21, ինչպես և այսինքն ուշ կազմված Φροնտիրուս նոմոն կոչված ժողովածուում: աև՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus greaco-romanum, Pars VI, Prochiron auctum, Lipsiae, 1870, titulus XXXIV, § 16, p. 298): Աղախին Զոեն, որն իր տիրոչ կամքին Հակառակ ամուսնացել էր, պարզ է, որ տաս տարեկանից բարձր պետք է լզած լիներ (վերոհիշյալ բոլոր օրինագրերի Համաձախ ամուսնամալու տարիք էր ահմանված աղջիկների Համար տասներկուսը, իսկ տղաների Համար տասնեւորսը), և եթե Զոեն տիրապետում էր որևէ արհեստի, պահ նա պետք է դասվեր ստրուկների այն կատեգորիայի մեջ, որը գնահատվում էր մինչև երեսուն դահեկան: Եթե նկատի ունենանք այն փաստը որ Ρոյիլասի նատավայր Տանձուտ գյուղի տարեկան ամբողջ եկամուռը կազմում էր ընդամենը ութուն դահեկան, պահ պարզ կիմնի, որ Զոեն արժեքի մեջ սխալ է թույլ տրվել գրչի կողմից (Համանաբար շփոթվել է թետքաջոնու — բառասուն բառը թետքաջոնու — շորս հարյուր բառ Շոտ), Հակառակ պարագայում դուրս է գալիս, որ մեկ աղախինի արժեքը Ρոյիլասի բոլոր գյուղներից ստացած տարեկան եկամտից շատ ավելի բարձր էր: Այդ շի կարելի բացատրել նաև գրամք արժեքագրելմամբ, որովհետեւ բյուզանդական դրամի կուրսը 800 տարվա ընթացքում Հաստատվել է մնացել (այս մասին աև՛ս H. Gelzer, Byzantinische Kulturgeschichte, Tübingen, 1909 S. 78):

86 Բուտ երեսլին, Զոեն ազատ արձակելու նախապայմանը նրա վանք մտնելն է եղել:

87 Զեռագրում շորս տող եղծված է:

88 Թεμάτικῶν διαχειρών — բյուզանդական վարչական շրջանի՝ թեմայի դատավոր: Սրանք ըստ երեսլին, Համապատասխանում են այն դատավորներին, որոնք հիշատակված են Արխուակիս կատակիվերացու Պատմության մեջ և նշանակվում էին բյուզանդական կառավարության կողմից նվաճված Հայկական շրջաններում: Հայ պատմիչն ասելով, Վասիլ Բ բյուզանդական կայսրը Հայաստանում տիրէ բազում գաւառաց եւ բներդից եւ քաղաքաց: Եւ կացուցանէ ի վերայ նոց դործակալու եւ դատաւուս եւ վերակացուս (այս ս. Արխուակիս կատակիվերացու Պատմություն է 5):

89 Մենք ընդունի ենք թարգմանում նույն այդ օնչոշչյան բառը, որին Հանդիպեցինք վերը դում (աև՛ս ծանոթ, № 72):

90 Օրենքը լայն Հնարավորություններ էր տալիս ստրկատիրոջը կամ պատրոնին, ինչպես և կոշիլում է օրինագրերում (πάτρων), ազատ արձակված ստրուկներին նորից ստրկացնելու ամենափոքր հանցանքի դեպքում: Աղատ արձակվածը, ըստ երեսլին, շատ քիչ էր տարբերվու ստրկական լուծը կրող ստրուկից: Բնենք մի քանի հոդված «Բասիլիկի» օրինագրերից, որոնք շատ պարզ վկայում են այդ մասին: Աևզատ արձակված ստրուկները պետք է մեծ ակնածանքով Հարգաւորվ վերաբերելու պատրոնին: Եթե ազատ արձակված ստրուկը վատարանի կամ վեհասացնի (պատրոնին), ազատ նա թող նորից ստրկացվի» (Basilicorum liber XLVIII tit. XXVI, պլ. I):

100 Աևզատ արձակված ստրուկները, եթե շնչառակիլն իրենց պատրոններին և կամ վերջիններին որպիններին, պահ պետք է նրանց մտրակահարել և բաց թողնել, սպառնալով ավելի ծանր պատիժ, եթե կրկնեն: Եթե հայհոյն են, պետք է նրանց ժամանակավորապես արսորել: Եթե նրանք ձեռք են բարձրացրել (պատրոնի) վրա, նրանց դատապարտել Հանքերում աշխատելու նրանք ենթակա են նույն պատժին, եթե զրոյարացթյուն են սարքի (պատրոնի) դեմ կամ մեղադրել նրան» (Basilicorum liber XLIX, tit. I, պլ. I):

«Եթե ազատ արձակված ստրուկը ավերաբատ դանմի իր պատրոնի նկատմամբ և Հայհոյի

Արան և կամ էլ նրան լիտի վերաբերմունք ցույց տա և վերջապես արդարացի կերպով գրգռի նրա զայրույթը, ապա նա թող նորից ստրուկ դառնա, և նրա երեխաները, որոնք դրանից հետո են ծնվել, թող նրանք էլ ստրուկ դառնանք (Basilicorum liber XLIX, tit. II, q. 19):

Բոյիլասի կտակից երեսմ է, որ ստրկատերը կարող էր ազատ արձակված ստրկին նորից ստրկացնել նույնինի առանց որևէ պատճառի: Բոյիլասն իր Սիլիդնու կոչված աղախնին, որին իր իսկ ասելով նախապես ազատ էր արձակել, տալիս է իր գստեր Մարիամին հինգ տարի և (1059 թվականից մինչև 1063-ը) նրան ծառայելու համար: Ազատ արձակված ստրուկների մասին ամեն հայել վերևում, 25-րդ ծանոթության 5-րդ կետը:

οι Ψραβί ομαρηθήκαν μεταπό την θαυμαστή παρέμβαση της Αγίας Εκκλησίας, η οποία στην περιοχή της Καρδίτσας αποτελεί την πιο γνωστή και επισκέψιμη ιερά θέση. Το ιερό της Αγίας Εκκλησίας στην Καρδίτσα, έχει χρονολογία που φύσει στην αρχαιότητα, με πιθανότητα να ξεπερνά τα δύο χιλιάδες χρόνια. Η παλαιότερη γραπτή αναφορά στην Εκκλησία της Αγίας Εκκλησίας της Καρδίτσας, έγινε στην Βυζαντινή ιστορία της πόλης, στην περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

92 ՏԵՂԱԿՐՈՆԻ ՀՈՐՄ ՄԱԴ ԽՈՃՎԱԾ Է:

34 Ռազմական աստիճան Բյուղանդիայում, Ֆիլոթեոսի ցուցակում վեստարխոսները գտնվում էին շուրջը դասում:

95 Ուղմական աստիճան Բյուզանդիայում: Հանդիպում է նաև հայկական սկզբանքյուր-ներում: Արևելքի մագիստրոս և կատապան Բագարատի 1060 թ. Անիի մայր տաճարի պատճեն փորագրված արձանագրության մեջ, ի միջի այլոց, գրված է. «Դրիգոր Լապաստակա որդին ապաթարկանկիտան և Սարգիս Արտաւազա որդին սպաթարկանկիտատն» տե՛ս B. N. Բենեշ-էակ. Տրի Անիական հայոց առաջնորդության մասին պատճենը՝ ապաթարկանկիտատները Ֆիլոթեայի ցուցակում գտնվում էին երկրորդ դասում:

© Ապագան աստիճանը՝ Բլուզանդիայում

97 Խոսքը վերաբերում է վերո՛հշալ մագիստրոս Վասիլիսոսին և նրա եղբայր վեհապետ Զավեհանիսին:

Այս գարձվածքը հնարավորություն է տալիս պարզելու մոտավորապես, թե ինչ արժեքը գիրքը 11-րդ գարի կեսերին Բյուզանդիայում ձիցտ է, մենք որոշակի ցիտենք թե ինչպիսի գրքի մասին է խոսրո, բայց և այնպես այն ուշադրավ է, որ արժեցնել է վեց դահեկան:

99 Բոյիլասի կտակում մենք շենք գոնոամ իր նշած վկաների ստորագրությունները, որով հետեւ ձեռագրի վերջին էջի ներքինի մասը պակասում է: Կա միայն Բոյիլասի ստորագրությունը: Բյուզանդական օրենսգրքի համաձայն, վկաները առնվազն հինգ հոգի պետք է լինենք: Կտակի վկաների մասին «Բասիլիկիա-ում» ասված է. «1. Ժառանգը իրավում ըումի կտակի վկա լինել, իսկ լիգատարիոսը (որա մասին տես վերև, ծանոթ. 25-րդ) և (կտակի) խնամակալը՝ կարող են: 2. Ենթակա մարդիկ իրավումը չունեն վկա լինելու կինը չի կարող կտակի վկա լինել, այս միմիայն դատարանում և այն էլ այն դեպքում, եթե չի դատապարտված շնության մեջ: 3. Վկան միմիայն դատարանում և այն էլ այն դեպքում, եթե չի ուրիշի կնիքով էլ: Երբ վկան կնքել է, բայց չի ստորագրող է կնքել նաև կտակողի կամ մի ուրիշի կնիքով էլ: Երբ վկան կնքել է, բայց չի ստորագրող է կամ էլ ստորագրել է, բայց չի կնքել, նա համարվում է որպես գոյություն չունեցող: Եվ գրել է կամ էլ ստորագրել է, բայց չի կնքել, նա համարվում է որպես գոյություն չունեցող: 4. Կտակը գրունույնպես, այն վկան, որ չի գրել իր անունը, համարվում է որպես շկնքած: 5. Յուրաքանչյուր վկա պետք է իր ձեռքով գրի, թե ով է գրիլը կարող է այդ կտակի վկա լինել: 6. Յուրաքանչյուր վկա պետք է իր ձեռքով գրի, թե ով է տեմ կտակի տակ է ստորագրում» (ան'օ Basilicorum liber XXXV, titulus I, §§ 21, 23, 28, 31):

100 J.L.S. E 1059 P.1

Р. БАРТИКЯН

ЗАВЕЩАНИЕ ЕВСТАФИЯ ВОИЛЫ (1059 Г.) КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ

Резюме

Статья посвящена изучению завещания византийского феодала Евстафия Воилы, основавшегося в середине XI века в армяно-грузинской области Клардзия. В статье говорится о значении завещания для изучения политики Византии во вновь захваченных ею областях Армении и Грузии. До сих пор было известно, что Византия, стремясь ослабить вышеупомянутые страны в политическом и военном отношениях, переселяла местных феодалов в Византию. Завещание Воилы показывает, что Византия не довольствовалась лишь этим. Византийские феодалы также, вероятно насильственно, переселялись на армянские и грузинские земли с целью их освоения. В статье указывается, что эта политика находила сильный отпор со стороны местного населения, главным образом со стороны «еретиков»—тондракцев, движение которых носило не только классовый, но и народно-освободительный характер и было направлено в особенности против византийских захватчиков.

В статье обстоятельно говорится о принадлежащих Воиле имениях и рабах, уточняется местонахождение некоторых селений. По мнению автора, эти селения находились недалеко от центра Клардзии — известного средневекового города Артануджа.

Кроме исследования о завещании, автор дает его полный перевод на армянский язык, снабженный комментариями.